

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

પરબ

નવેમ્બર : ૨૦૨૨

વર્ષ : ૧૭

અંક : ૫

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)
સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

સંપાદક : ભરત મહેતા

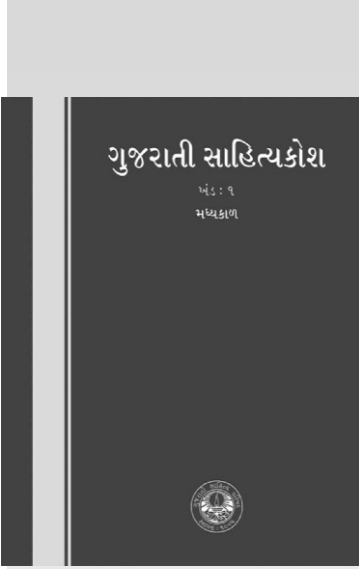
મહેન્દ્ર મેઘાણી
(૨૦ જૂન ૧૯૨૨ - ૦૩ ઓગસ્ટ ૨૦૨૨)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ • ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૧ મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓવિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની યાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે. મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩

સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદ્યો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ : ૩
સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

PARAB 2022 November

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

EK KAAAN SE SUNKAR,
☆ **DUSRE KAAAN SE**
MAT NIKAALO. ☆

15g

DIL SE CHIPKAO,
DIMAG MEIN CHIPKEGA.

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १७

नवेम्बर : २०२२

अंक : ५

संपादक
भरत भडेल

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

समीर भट्ट
मडामंत्री

माधव रामानुज

प्रफुल्ल रावल

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

परब ❖ नवेम्बर, २०२२

३

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરબ’ના લવાજમ અંગે:

- ◆ ‘પરબ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ ‘પરબ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરબ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ ‘પરબ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવી.
લેખકોને:
 - ◆ ‘પરબ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
 - ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
 - ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
 - ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, ‘પરબ’, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૮૪૭
www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: ‘પરબ’માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

પ્રમુખીય

- ◆ 'રાષ્ટ્ર'ની સાર્થકતા 'લોક'માં વિરમવામાં, પ્રકાશ ન. શાહ 6

કવિતા

- ◆ એ દેશની ખાજો દયા, મકરંદ દવે 10 રાગરંગ : કામોદ, રમણીક અગ્રાવત 11 લગન, યોગેશ વૈદ્ય 12 ચોમાસે, ગિરીશ ભટ્ટ 14 બે ગઝલ, ઋષિરાજ જાની 15 કાગળ, કિરણ વી. મહેતા, 16 એ મોજ કરે છે, કિરણસિંહ ચૌહાણ 17

વાર્તા

- ◆ લોન્ડ્રી રૂમ, અભિમન્યુ આચાર્ય 18 માણકી, ડૉ. ભરતસિંહ એચ. બારડ 32

નિબંધ

- ◆ ગાંગડા, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 39 ધરવાડ, હિતેશ પંડ્યા 41

વિદેશી સાહિત્ય

- ◆ અંગ્રેજ સાહિત્ય – ધ રાઈમ ઓફ ધ એન્શિયન્ટ મેરિનર, ગિરમા ઘારેખાન 48 જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉનું લઘુનાટક, વિજય શાસ્ત્રી 55

શ્રદ્ધાંજલિ

- ◆ શબ્દલોકના યાત્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીને અંજલિ, યોગેન્દ્ર પારેખ 62

ગ્રંથાવલોકન

- ◆ આજે પણ... 'અશ્વલત્યામા', મહેન્દ્રસિંહ પરમાર 65 આધુનિક અમદાવાદના પિતા, ડંકેશ ઓઝા 71 વેદાંતપરક લેખસંગ્રહ, મધુસૂદન મ. વ્યાસ 74

અને છેલ્લે...

- ◆ બાબુ સુથારના ઘરે કંસાર ભરત મહેતા 77
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 79
- ◆ સાહિત્ય વૃત્ત, સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ 83
- ◆ 'કોષાધ્યક્ષ'ની કલમેથી... રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય 88
- ◆ આ અંકના લેખકો 89
- ◆ આવરણ : મહેન્દ્ર મેઘાણી, (20 જૂન 1922 - 03 ઓગસ્ટ 2022) – (છબી સૌજન્ય : યશ મેઘાણી)

જે દોર ચાલુ છે એમાં જ જરી આગળ જઈશું?

વ્યાખ્યા ને વિભાવના તો મોટા શબ્દો થયા, પણ રાષ્ટ્ર વિશેની આપણી સમજ વિકસતે વિકસતે વળી ઘસાતીમંજાતી પણ પરિષ્કૃત થઈ એમાં સન સુડતાલીસનું સ્વરાજવર્ષ સ્વાભાવિક જ એક સીમાચિહ્ન છે.

1985માં ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’નો ત્રીજો ભાગ આવ્યો. આ દીર્ઘનવલનું છેલ્લું પ્રકરણ સન સુડતાલીસના આઝાદી દિવસ સાથે પૂરું થાય છે. ગોપાલગ્રામ પ્રકર્ષ તરીકે મેં જે પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ પૂર્વે કર્યો છે તે સ્થળવિશેષ એટલે કે ગોપાલબાપાની વાડીના વાયુમંડળમાં ત્યારે શ્રમિક-બૌદ્ધિક, ધીમન્ત-શ્રીમન્ત, વ્હાઈટ કોલર-બ્લુ કોલર એવા બધા કાંઠલાને ઓળાંડી જઈ શકતું જે લોક એનો કંઈક સાક્ષાત્કાર થાય છે.

લોકને, એમ તો, ‘માનવીની ભવાઈ’ના વારામાં આપણે મળ્યા જ હતા ને. જોગાનુજોગ, એનું પ્રકાશનવર્ષ પણ 1947નું છે. પણ સમયનો એનો કેનવાસ આગલા જમાનાનો છે. એ લોક અને દર્શકનું લોક, બેઉ વચ્ચે જે ગુણાત્મક ફરક હોઈ શકે છે એનું રહસ્ય જમાનાફેરમાં છે. રાષ્ટ્રભાવનાએ (બલકે રાષ્ટ્રવાદે) લોકમાં વિરમવાનું છે, નહીં કે લોકે રાષ્ટ્રમાં : આ કાળકોયડો પનાલાલનાં કાળુ-રાજુએ નહીં એટલો દર્શકનાં સત્યકામ-રોહિણીએ ઉકેલવાનો છે.

મુદ્દે, હજાર યંત્રણા છતાં કાળુ-રાજુ એક અર્થમાં સુખી હોઈ શકતાં હતાં; કેમ કે એમને પરંપરાપ્રાપ્ત સધિયારો હોઈ શકતો હતો. આ પરંપરા, નમૂના દાખલ ગંગા સતીની હોઈ શકતી હતી જે પાનબાઈને મેદાનમાં બરકે છે અને પછી કહે છે કે ઈશ્વરને ત્યાં વરણ ને વેશના ભેદ નથી. દર્શકનાં સત્યકામ-રોહિણીએ જે ઉખાણાં ને પલાખાં સાથે કામ પાડવાનું છે તે વાસ્તવજગતમાં વરણ ને વેશના ભેદ મિટાવવા અંગે છે. કદાચ, હાબરમાસ જેને ‘સિવિક નેશનલિઝમ’ તરીકે સમજાવવા ચહે એવું કાંક આ છે.

દર્શક ત્રીજો ભાગ 1985માં એટલે કે વીસમી સદીના નવમા દાયકામાં લઈ આવ્યા. કુન્દનિકાબહેન 1984માં ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ લઈને આવ્યાં. 1985નું વરસ જોસેફ મેકવાનની કલમે ‘વ્યથાનાં વીતક’નું ને 1985નું વરસ ‘આંગળિયાત’નું

છે. વીસમી સદીના નવમા દાયકાની આ સાલવારી હું સાભિપ્રાય સંભારું છું; કેમ કે ઓગણીસમી સદીના નવમા દાયકામાં - 1887માં - 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પહેલા ભાગના પ્રકાશનની મહાઘટના બની એને કેમ જાણે શતાબ્દીનાં દૂષણાં શાં આ પ્રકાશનો હતો.

આ સો વરસમાં ક્યાંના ક્યાં પુગ્યાં ન પુગ્યાં આપણે! કુમુદની કથા/કંથા ને ઘેલી મારી કુસુમનો સંસાર ગોમાત્રિએ સુલઝાવતાં સુલઝાવ્યો, પણ સ્ત્રીમાત્રની એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે મુખર પ્રતિષ્ઠા સાથે કુન્દનિકાબહેન કલ્યાણગ્રામના ખયાલને વળી ફૂલઘર ને કલ્યાણમિત્ર સરખી કલ્પનાઓ થકી લગરીક કેળવવા કરે છે. શોધન ભણીની આ પ્રક્રિયા એક પ્રબળ પ્રઘાત રૂપે, એમ તો, જોસેફ જે સૃષ્ટિ લઈ આવ્યા એથી કરીનેય ઓર વેગીલી બને છે. કાળુ-રાજુ કરતાંયે આઘાંમાં આઘાં ને પાછાંમાં પાછાં મનેખનો એણે ગુજરાતી કથાસૃષ્ટિમાં ને ભાવકમાનસમાં એવો તો પ્રવેશ કરાવ્યો, રવરવતો એટલો જ હણહણતો, કે આપણી સમજ ને સંવેદના પૂર્વવત્-યથાવત્ રહી શકે જ નહીં. તમાકુની ખળીઓમાં શોષાતાં-પડતાં-આખડતાં-ઝૂઝતાં-ઊભાં થતાં જીવતરના પરિચય બલકે પરચા વાટે એમણે આપણને ગોમાત્રિનું જે ચરોતર હતું એનું નવું જ દર્શન કરાવ્યું. વખતે મનજી મુસાફર કૌતુકની રાંગેથી વિમાસે પણ ખરા કે આ સંસ્પર્શ હોય તો સુંદરગિરિ ચઢ્યુંઊતર્યું બેઉ ઓર સાર્થક થાય.

કલ્યાણગ્રામ પ્રાયોજિતપણે નવું વસાવવાનું હશે. ગોપાલગ્રામ જૂનાનવાની કલમે પણ લીલારૂપે વિલસશે. ગોમાત્રિ પાસે જો ડોશીનાં દેવદેવલાંને પાણીના ગોળામાં પધરાવી દેતો માનચતુર છે તો જોસેફ કને સાક્ષાત્ ભવાનકાકો છે જે ધરમની બાબતે ફોડ પાડીને કહે છે કે ગંગા નાહ્યાંબાહ્યાં ઠીક, કશુંકે સુધારવાનું હોય તો તે આ લોક જ છે. આ લોક, એમાં રહેલું લોક, બેઉની સાથે કામ પાડતે પાડતે આપણે જોસેફ ઘટનાને બૂજી શકતા હોઈએ તો એનું કારણ એ પણ છે કે પનાલાલ તો જાણે કે શીર્ષપુરુષ થયા પણ ઈશ્વર પેટલીકર ને રઘુવીર ચૌધરી સહિત કેટકેટલી કલમોએ કામ પાડ્યું છે ત્યારે ભોંય કેળવાઈ છે.

રઘુવીર ત્રયી લઈને આવ્યા - 'ઉપરવાસ', 'સહવાસ', 'અંતરવાસ' - તે પૂર્વે 'અમૃતા'એ એમને કંઈક કૌતુકરાગી તોપણ યશ તો ખાસો ખસૂસ સંપડાવ્યો હતો. પણ અહીં મને રસ રઘુવીરની એ સાહેદીમાં પડે છે કે 'અમૃતા' અને 'ઉપરવાસ' એ બેમાંથી એકનું કર્તૃત્વ મારે રાખવાનું હોય તો હું 'ઉપરવાસ'નું રાખું. એક પા સાહિત્યિક યશમે રંગદર્શી રમણા અને બીજી પા ગ્રામસમાજના વાસ્તવની નિસબતી નિરૂપણા, એ બેની વચ્ચે આપણા નવલકથાકારે સકળ ચૌધુર્યપૂર્વક કરેલો આ વિવેક છે. કેમ કે હું સાહિત્યની કોઈ શાસ્ત્રીય શિસ્તમાં નથી ઉછરેલો, કહેવાનું સાહસ કરું કે આપણા સમયમાં સર્જના-વિવેચના-વાચના કશુંયે વ્યાપક અર્થમાં પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

ગાંધી-માર્ક્સથી (અને ઉમેરું કે આંબેડકરથી) અસ્પૃષ્ટ રહી શકે નહીં. રઘુવીરને ‘અમૃતા’ અને ‘ત્રયી’ વચ્ચે ‘ત્રયી’ ચોક્કસ સંદર્ભમાં વિશેષ જયતી હોય તો એની પૂંઠે પ્રાક્સિસનો આત્મનેપદી ધક્કો કામ કરી ગયો હશે? ન જાને.

આ તબક્કે એકબે વાતો, ભલે ને ‘ફુલ્સ-રશ-ઇન’ શા નિરીહ ઉત્સાહથી પરિચાલિત લાગે, મારે કહેવી છે. મને એમ લાગે છે કે નવમા દસકામાં જે પ્રવાહ, પ્રભાવ ને પરિબળ આવ્યાં – દલિતચેતના ને નારીચેતના જેવાં – ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ના હોલ્ડ-ઓલ એવા સમગ્ર કથનથી ઉફરાટે, એ આપણી સ્વરાજચેતનાને મધ્યમવર્ગી કળાશમાંથી બહાર કાઢીને વ્યાપક સમાજ સાથે આત્મીય જોડાણની દૃષ્ટિએ ઝકઝોરનારાં હોઈ મહિમાના અધિકારી છે. જેમ આ પરિબળો પરત્વે મારેતમારે પક્ષે ખુલ્લાપણાની, સહૃદય સમાદર ને કૃતજ્ઞતાની ભૂમિકા ધર્મ્ય છે તેમ આ પરિબળોએ અને એનાં કરણ તેમજ કર્તારૂપ પ્રતિભાઓએ ગોમાત્રિ-દર્શક પરંપરાની મહાનવલ જેવા વસ્તુપટ પર પોતાના વિશિષ્ટ એટલા જ વ્યાપક સમાજદર્શન સાથે ઉભરવાપણું છે.

વાત એમ છે કે તમે વર્ગની વાત કરો કે વર્ણની, લિંગની કરો અગર કોમની, સમાજ અને જીવનને બધો વખત તે પ્રમાણે બે જ ખાનાંમાં વહેંચી શકાતાં નથી તેમ હંમેશ માટે બે ખાનાં જ રહેતાં પણ નથી. વિ-વર્ગ, વિ-વર્ણ, વિ-લિંગ, વિ-કોમ છીએ કે થઈશું તે પારસ્પર્ધને રસ્તે ને વાસ્તે. મનુષ્યજાતિનું ભાવિ કહો કે મુક્તિ ચળવળનો મોક્ષ, જો પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાને કૃતસંકલ્પ પરશુરામમાં નથી તો પુરુષ ગંધાય પુરુષ ખાઉં એવી કથિત વીમેન્સ લિબ્બણમાંયે નથી. મીરાંએ વ્રજમાં વસી પુરુષ રહ્યા છો ધન્ય તમારો વિવેક, એ મતલબની જે અખાવાળી કીધી’તી તે આજે બેઉ છોડેથી કદાચ વધુ સંગત અને દુર્નિવાર પણ છે. કુન્દનિકાબહેને કલ્યાણમિત્રનો ખયાલ રમતો મૂકીને સરસ ઉપસાવી આપ્યું છે કે નારીમુક્તિની ચળવળ કોઈ પુરુષદ્વેષી ચળવળ નથી. વર્ગભાને, વર્ણભાને, લિંગભાને, કોમભાને અંતે તો વિ-વર્ગ, વિ-વર્ણ, વિ-લિંગ, વિ-કોમ નવસમાજ ભણી જવામાં સુવાણની રીતે સંચરવાનું છે, સિવાય કે તમને અને મને દ્વેષના ધરમમજહબ વગર સોરવાતું ન હોય. પડકાર અને પરિવર્તન માટેની પ્રતિબદ્ધતા અને અંધાધૂંધ ઝનૂન એ બે વચ્ચે કેટલીક અભાન પળોમાં નકરી વેફરથીન (શું કહીશું, પાપડપાતળી?) રેખા જ માત્ર હોય છે.

વર્ગભાને, વર્ણભાને, દલિત ઉન્મેષે, નારીચેતનાએ જે પ્રેરક અને ઉદ્દીપક ચિંતનઆંચકા આપ્યા છે એને કથિત મુખ્યપ્રવાહ જો આત્મસાત્ નહીં કરી શકે તો તે ગુજરાતી ભાવકની ખોટ હશે; કેમકે તરેહવાર અંતરિયાળ-સબલ્ટરન - પ્રવાહોના સર્જનાત્મક સમાદર વગર આપણાં આકલન અને આલેખન ઊણાંઅલૂણાં રહેવાનાં છે. એટલું જ નહીં પણ મને ને તમને મળવો જોઈતો, સતત સંકોરાતો રહેવો

જોઈતો, નવા ને ન્યાયી સમાજનો સંસ્કાર પણ વેગળો રહેવાનો છે.

મુનશીથી દર્શકની ધાટીએ કંઈક યદ્યચ્છાવિહાર કરતાં રાષ્ટ્રની રાષ્ટ્ર-અને-રાજ્ય-પરક વ્યાખ્યા ઉત્તરોત્તર કેવી લોકપરક થતી રહી છે એનો ભલે ને ઊભડક એવો પણ જે આલેખ અહીં આપ્યો છે તેનો ઠીકઠીક હિસ્સો સ્વરાજના સુવર્ણજયંતી વર્ષમાં પરિષદના જ મંચ પરથી વિભાગીય અધ્યક્ષ તરીકે વ્યક્ત કરેલા વિચારોના પુનરાવર્તનરૂપ છે. હવે સ્વરાજનાં અમૃતવર્ષોમાં લખી રહ્યો છું ત્યારે કેટલુંક નવેસર તો કેટલુંક જુદેસર ઉમેરવાનું જરૂર રહે છે.

‘દરમિયાન’, એ વક્તવ્યને છેડે મેં કહ્યું હતું, ‘હમણાં તો થાય છે કે વીરમાયાની બાધા રાખું, આપણા સમયની એવી યુગપત મહાનવલ માટે, જેવી એલન પેટનની “કાય ધ બીલ્ડ કન્ટ્રી” છે.’

કંઈક ‘ટીઝર’, કંઈક ‘કર્ટનરેઇઝર જેવા આ ઉદ્ગારો સાથે હમણાં તો અટકું.

જ્ઞાનપાંચમ, 2079

ઓક્ટોબર 29, 2022

એ દેશની ખાજો દયા | મકરંદ દવે

દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા,
જ્યાં ધર્મનો છાંટો નહીં, ફિરકા છતાં ફાલી રહ્યા.
સૂત સફરાં અંગ પે - પોતે ન પણ કાંતે વણે,
જ્યાફતો માણે - ન ભૂમિપાક પોતાનો લણે.
લોક જે દારૂ વિદેશી રોજ ઢીંચે ખંતથી,
વતન કેરું મધ પરંતુ જેમણે ચાખ્યું નથી.
રંગ છે બહાદુર ! બિરદાવી ફુલેકે ફેરવી,
જે પ્રજા નાચી રહે ગુંડા, ટણકને ટેરવે.
ને દમામે જીતનારાને ગણે દાનેશરી
હાય, એવા દેશના જાણો ગયા છે દી ફરી.

ભાવનામાં વાસના કેરાં વણોડે આંગળાં
જિન્દગીમાં એ પિશાચીનાં પછી ચાટે તળાં.
મરશિયા વિણ મોકળું ક્યાંયે ગળું ના મૂકતાં,
એકલી ડંફાસ ખંડેરો મહીં જઈ ફૂંકતાં,
માંચડે ફાંસી તણે ચડતાં, કપાતાં ખંજરે,
એ વિના જે હરફ હોઠે કાઢતાંયે થરથરે !
જાણજો એ લોકને કાજે રહ્યાં છે છાજિયાં-
દોસ્તો, સફરના સાથીઓ એ દેશની ખાજો દયા.

લોકનેતા લોકડી શા જ્યાં કપટના કાંધિયા,
ભૂર ભાષાના મદારી હોય પંડિત વેદિયા;
નામ ફૂટીને કળાનું થીગડાં મારી ફરે,
જ્યાં જુવાનો નકલ નખરામાંય ફિસિયારી કરે.

નવા રાજાને કહે વાજાં વગાડીને, જિયો !
જાય તો પાછળ ઉડાડી ધૂળ બોલે હુડિયો,
ને છતાં એ કોઈ બીજાને ફરી સત્કારવા
એ જ નેજા ! એ જ વાજાં ! એ જ ખમ્મા, વાહ વા !
જાણજો એવી પ્રજાના ખીલડા ખૂટલ થયા,
દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા

મૂક જર્જર જ્યાં મહર્ષિઓ અવસ્થા કારણે,
 જેમના શૂરા જનો પોઢ્યા હજી છે પારણે;
 ભાગલા પાડી ઉડાડે નોખનોખી જે ધજા
 ને બધા એ ભાગ પોતાના ગણે આખી પ્રજા!
 જાણજો એવી પ્રજાનાં પુણ્ય પરવારી ગયાં –
 દોસ્તો, સફરના સાથીઓ, એ દેશની ખાજો દયા.

રાગરંગ : કામોદ | રમણીક અગ્રાવત

સાંજ સાંજ નથી રહેતી સાંજે
 કોઈ ગાતું પંખી બની જાય સાંજ
 કોઈ કોઈ સાંજે.

અચાનક વિસ્તરવા માંડે પૃથ્વી
 રસ્તામાંથી ફૂટે નવા રસ્તા
 રયે નવી ભુલભુલામણી મકાનો
 દૂર દૂર ઠેલાતી જાય માળાની આશ.
 પાંખ વીંઝતું વીંઝતું વીંઝતું પંખી
 ને આગળ આગળ તરતીસરતી
 માળામાં રાહ જોતી હાશ.

એકસામટા અસંખ્ય સ્વરો
 ફંફોસી રહે પોતપોતાનો લય.
 આ ઊડી રહેલાં પંખીઓ છે?
 કે છે કોઈ રણઝણતું વિસ્મય?

લગન | યોગેશ વૈદ્ય

(લગન - ગીરના ટેકરા ઘંટલો અને ટેકરી ઘંટલીનાં)

ગીરનો નાનો નેસડો, છે કાઠીતળ નામ,
માલ, મનખ ને છાંયડા થયાં ઠરીને ઠામ;
સહુનાં ઝલમલ ખોરડાં, કલબલ આંજી આંખ,
એક રવાના ખોરડે લાગે થોડી ઝાંખ.

માલઢોર વાડે ભર્યા, દૂધની વહેતી ધાર,
ખૂટે રવાને ખોરડે, ખોળો ખૂંદણહાર;
રાંદલમા રીઝ્યાં નહીં, ફળી ન પામી ખેલ,
જંગલ ગહેકે સામટું, ઘરમાં મૂંગી ઢેલ.

બન્યો રવો આતો પછી ગીરનો આપોઆપ,
ગીર રવાની માવડી, ગીર જ એનો બાપ;
નેસે નેસે સંચરે, સ્પર્શે સહુની પીડ,
ડુંગરને પૂજતો ફરે, ભરે બાથમાં બીડ.

હાલે-મ્હાલે માંડવે, સારે માઠે જાય,
મિષ્ટાન્ને પાતર ભરે, પંગત બેસી ખાય;
પામે બહુ પહેરામણી, બંધાવી લે પાઘ,
બને પરોણો પ્રેમથી, માગશર હો કે માઘ.

ઢોલ ઢબૂકશે આંગણે, પંગત પડશે સાથ!
તારે ઘર કેદી થશે, એઠા અમારા હાથ ?
કઘ્યા કોઈએ આમ તો હસતાં હસતાં વેણ,
છેક ભીતર પહોંચી ગયાં, છલકી આવ્યાં નેણ.

રાતદિવસ ખૂંચ્યા કરે પેલા વરવા બોલ,
ગીરને કે'દી નોતરું ? ને વગડાવું ઢોલ;
નજર ફેરવી ગીર પર, રવે નિતાર્યું વ્હાલ,
નિર્ણય પર આવી જઈ કર્યો અમલ તત્કાલ.

સામે ઊભો ટેકરો ગરવીલો ને નેક,
ખેતરવા છેટી નહીં, રૂડી ટેકરી એક;
નામ ઘંટલી એકનું, બીજો ઘંટલો રાય,
લગન કરાવું બેઠિનાં, સુવાણ તે'દી થાય.

ગીર-પંચ ભેગું થયું, ખાધા ધાણાગોળ,
ઓશરીએ વરસ્યાં અમી, ફળિયું ઝાકમઝોળ;
દીકરી માની ઘંટલી, કન્યા ભીને વાન,
જંગલ વરનો બાપ થઈ, જોડી આવશે જાન.

સવનપાન પર નોતરાં, ઉપર સાથિયો એક,
ગીરમાં વનવન પહોંચજો, તેડાં કરજો છોક;
લિખિતંગ આતો રવો, વરે ઘંટલારાય,
લખતા કોરી આંગળી આપે રાતી થાય.

ઊડ્યાં લલેડાં આભમાં, ઘૂમ્યાં કાબર કીર,
વનવન પહોંચ્યો વાયરો, કૌતુક ભાળે ગીર;
ના જોયા ના સાંભળ્યા વિવાહ આવા ક્યાંય,
હરખી ધોળી વોકળી¹, ફૂટુંફૂટું ગીત થાય.

ગગન સરીખો માંડવો, ચમકે જરીયલ ઝાંચ,
તારાઝૂમખી ઝૂલતી સોહે તોરણ માંચ;
ચોક પૂરેલી પરથમી, ભાતીગળ પટકૂળ,
ઉમંગ થઈ ઊડતી બધે, ગીરની રાતી ધૂળ.

લઢી તાંસળીમાં ભર્યો, તડકો કૂણો એમ,
પીઠી ચોળે માવડી, કાયા ઊજળી હેમ;
લાજી મરતી ઘંટલી, મનમાં મોઘમ ભાવ,
છાનું મલકી ઘંટલો, દેતો મૂછને તાવ.

ચોરી એક અધોડિયે², બીજી ખોખરા² દીમ,
ત્રીજી છોડિયે², ને ચોથી કપૂરિયાની² સીમ;
પંખીગણ ઊપડી ગયા જવતલ વીણવા કાજ,
ઊડ બતાવે માંડવે વિવાહતો દૂધરાજ.

રણકી રણકી કાંબીયું, ઘૂઘર ઘમકી વેલ,
ઓઢી ફૂમતાંટોપીયું, પૂગ્યા છબીલા છેલ;
માણસ હારે મરઘલાં, વાનર ટોળી હૂપ,
સાવજ હૂકતાબીડમાં, વડદાદાનું રૂપ.

હિરણ સરસત³ જાનડી, વરની ભેનું થાય,
અણવર વાહાઢોળનો⁴, પોરસ ક્યાંય ન માય;

અડધો અડધો થયા કરે, રવો માંડવે એમ,
ગણપત રહેજો સાથમાં, પૂરી કરજો નેમ.

પીતાંબરી ગરમાળની, ખેસમાં શીમળા-ફૂલ,
વરનો સાફો ખાખરો, ઝૂલે કેશરી ઝૂલ;
કન્યા ઊભી કોડામણી, કુમળાં કંકણ સાત,
પાનેતર પહેરાવવા આવ્યાં આવળમાત.

મંગળ વરતે માંડવે, સપ્તપદીના સૂર,
ગોરઅદો લલકારતો, પડછંદો ઘેઘૂર;
ફેરા વરકન્યા ફેરે, ફેરે પરથમી સાથ,
માળવેલો^૧ વરમાળ ને, મીઠળબાંધ્યા હાથ,

ઠલવ્યાં ઘીનાં પારિયાં, લચલચતાં પકવાન,
ગીર ધુમાડાબંધ થઈ, માંડવડે મહેમાન;
દાપુ દીધું ગોરને, વરત્યા સહુ વહેવાર,
સહુને બાંધી પાઘડી, રવે ઉતાર્યો ભાર.

વર્ષો વીત્યાં વાતને, ખમ્મા ગીરનું રાન,
નથી વિખાયો માંડવો, નથી ઊઘલી જાન;
જ્યાં લગ નેડો રાખશું, ગણશું ગીરને માત,
ત્યાં લગ જીવશે ઝાડવાં, જુગજુગ વહેશે વાત.

1. ઘંટલો અને ઘંટલી વચ્ચેથી નીકળતી વોકળી 2. ઘંટલો અને ઘંટલીની ચાર દિશામાં આવેલ નેસડા/સ્થળો 3. સરસ્વતી નદી 4. ઘંટલો અને ઘંટલીની નજીક આવેલો ઊભા ઢાળવાળો ડુંગરો 5. ગીરમાં થતો ખૂબ જ લાંબો અને જાડા પ્રકાંડવાળો વેલો

ચોમાસે | ગિરીશ ભટ્ટ

ચોમાસે આવું તો થાય;

સાંજનાં સરવડામાં આપણી સંગાથ, ઓલ્લો પીતવરણો તડકોયે નાહ્ય!

ખખડે કમાડ, થાય – આવ્યાં મે'માન સાંકળું ખખડાવતી હોય વાછટું;
જાણે તે એકલીનો અંગત વરસાદ! એમ જ્યાં જ્યાં જાય વરસે ઝાપટું!

મળે વાવડ કે વરસ્યો હતો પ્રિયતમને મોભ અને નેવાં અહીં ટપટપતાં થાય;
ચોમાસે આવું તો થાય.

અંદરનો ઓરડો તો કોરોકટ હોય અને ભીનાંભચ્ચ ફળિયું ને ઓસરી;
વરસાદે નખશિખ ભીંજાવું જ ન હોય, મળે રસ્તાઓ ગણવાની નોકરી!
જેટલાં ચૂંવાકો હોય ચૂતાં એ છાપરામાં એટલાં તો જાગરણો થાય;
ચોમાસે આવું તો થાય.

બે ગઝલ | ઋષિરાજ જાની

1. માણસ હશે

હાથ જોડી પ્રેમથી સામે મળે, માણસ હશે,
પીઠ પર ખંજર ધરી પાછો વળે, માણસ હશે.
કાલ એણે લોહીથી રંગ્યા હતા જે હાથને,
બુદ્ધ થઈને આજ ઘરથી નીકળે, માણસ હશે.
શાંત જળમાં માછલી માફક મળે એ એકલો,
ક્યાંક ટોળે અબ્ધિ માફક ખળભળે, માણસ હશે.
સાત દરિયાનેય ઓવારી શકે છે ચાહવા,
એક ટીપું પ્રેમ માટે ટળવળે, માણસ હશે.
બ્હારથી વેઘૂર લીલાશો સંબંધોની ભલે,
તોય દાવાનળ લઈ અંદર બળે, માણસ હશે.
મોતના અંધાર પડછાયા બનીને આવતા,
દીપ શ્રદ્ધાનો બનીને ઝળહળે, માણસ હશે.

2. એકાકી વૃદ્ધની ગઝલ

સાંજના એ બાંકડા પર બેસનારાં ક્યાં ગયાં?
ઘૂંજતાં ડગલાં ભરીને ચાલનારાં ક્યાં ગયાં?
ટોળ-ટપ્પા ને મજાકો મન ભરી દેખાડતાં,
પાંપણોમાં અશ્રુઓ સંતાડનારાં ક્યાં ગયાં?
તાપણીમાં તાપતા'તાં રોજ સુખ-દુઃખ સામટાં,
હેડકીમાં રોજ એ સંભારનારાં ક્યાં ગયાં?
હોય જ્યારે દર્દનો ડૂમો ભરાયો કંઠમાં,
થાબડીને પીઠ ટેકો આપનારાં ક્યાં ગયાં?
ખોખરા ને જજરિત ખંડેર થઈને ઝૂઝતા,
કાળમાં અણનમ હતા એવા મિનારા ક્યાં ગયા?
રોજ ઘર-કંકાસનાં તોફાનમાં ઝૂંચ્યા પછી
શેષ આયુના હતા એવા કિનારા ક્યાં ગયા?

કાગળ | કિરણ વી. મહેતા

માણસ સાથે બધી વાતો કરી શકાતી નથી
એટલે

કાગળ સાથે કેટલીક વાતો કરવી પડે છે.

કાગળ આગળ જેટલી સહેલાઈથી

દિલ ખોલી શકાય છે

એટલી સરળતાથી તો આગંતુક માટે

બારણું પણ ખોલી શકાતું નથી.

આપીએ તે બધું જ કાગળ સ્વીકારી લે છે

એ કશુંકેય પાછું આપતો નથી

ટીકા પણ એ કરતો નથી

અને ચીયર્સ ગર્લ્સ જેવી પ્રશંસા પણ એની પાસે નથી

એ દંભ પણ કરતો નથી

અને અગ્નિ-શી ઈર્ષ્યા પણ એની પાસે નથી

એ બહુ જ વિનયી છે

એ બહુ જ નિયમી છે.

કાગળ મને ગમે છે

દોસ્તનાં ઘણાંખરાં લક્ષણ છે કાગળમાં

વનો ગહન છે કાગળમાં

ઈશ્વર નામના પર્વતની ટોચે ઊગેલા

કિરણતૃણની સનાતન ચમક છે કાગળમાં.

કાગળ

અક્ષરોને કેડે તેડીને ઊભો રહે!

કાગળ

આપણને કેડે તેડીને ઊભો રહે!

કાગળ

કોરુંધાકોર આકાશ

કાં તો જગ નીતરતું વાદળ!

કાગળ પડછાયાની સાથળ

પડઘાઓના પરાક્રમની ડેલી

સપનાંઓની છેલછબેલી હવેલી!
 હેતનો ધબકાર કાગળ
 છેહનો સૂનકાર કાગળ
 ધોળો કાગળ, કાળો કાગળ
 રંગોનો રૂપાળો દરિયો : કાગળ
 સૂકાઈ ગયેલી સરિતાનું પૂર : કાગળ
 સરી ગયેલી સવારનું નૂપુર : કાગળ!
 વેબ પણ કાગળ, સાઈટ પણ કાગળ
 આદિ, અનાદિ કલશોર કાગળ!
 મારો કાગળ
 તમારો કાગળ
 તોય કોઈનો નહીં કાગળ ?

એ મોજ કરે છે | કિરણસિંહ ચૌહાણ
 ભીની આંખે હસી પડે એ મોજ કરે છે,
 પીડા સામે ટકી રહે એ મોજ કરે છે.
 વર્ષા, વાયુ તો આવીને સૌને સ્પર્શે,
 પણ જે એને અનુભવે એ મોજ કરે છે.
 વાતો વાતો વાતો નકરી વાતો વચ્ચે,
 મૌન રહી જે ગળે મળે એ મોજ કરે છે.
 અઢળક પૈસો પણ કેવળ ને કેવળ પૈસો,
 આવો વૈભવ નહીં જડે એ મોજ કરે છે.
 કેટલી આંખો તારાં દર્શન માટે આવે!
 પણ જે આંખો રડી પડે એ મોજ કરે છે.

મિસિસ નાયરે જ્યારે તેમના ડ્રેસિંગ ટેબલ પર રહેલા પ્રેયર પ્લાન્ટના લંબગોળ, મંકી-વોશ સ્ટાઇલનાં પાંદડાં પર હાથ ફેરવ્યો, ત્યારે તેમને પોતાના કબાટમાં સંતાડેલી તેમની પાડોશીની આછા ભૂરા રંગની, મોગરાની ડિઝાઇનવાળી અંડરવેરનો વિચાર આવ્યો.

મિસ્ટર નાયર તેમના માટે થોડા દિવસ પહેલાં જ પ્રેયર પ્લાન્ટ ભેટ લાવેલા, તેમની સત્તરમી એનિવર્સરી પર. જ્યારે બંને હજી એકદમ યુવાન હતાં અને નવાં નવાં જ પરણેલાં હતાં, ત્યારે મિસ્ટર નાયર તેમના માટે ઘણી વાર ફૂલો લાવતા. પ્રેમનું એ જ થાકેલું પ્રતીક. બંનેને ખબર જ ન પડી કે ફૂલોમાંથી સુવાસ ક્યારે ઊડી ગઈ. એક ક્ષણ, બધું જ મધમધી રહ્યું હતું, અને બીજી ક્ષણે, સુગંધ સૂકી હવામાં ફેરવાઈ ગઈ હતી. જોકે આ ક્ષણ અને તે ક્ષણ વચ્ચે બે સ્ટીલ-બોર્ન મૃત્યુ, ત્રણ ઘર, એક આખો દેશ, અને કેટલાંય વર્ષો પસાર થઈ ગયેલાં.

બંનેએ જે દુનિયા બનાવેલી, બહારની દુનિયાથી અલગ, પોતાના જુદા જ નિયમોથી ચાલતી, જેમાં માત્ર એ બંને જ હતા, એ દુનિયાની દીવાલોમાં તિરાડો પડવા માંડી હતી. ત્યાંથી બહારની દુનિયા પ્રવેશી ગઈ હતી, અને તે બંનેની દુનિયા ખાલી તેમની નહોતી રહી. એનિવર્સરી ગિફ્ટ, હાથ પકડવા, બહાર ફરવા જવું— બધું કોઈ એવા સ્થળની યાદ અપાવતું જે સ્થળનું હવે કોઈ અસ્તિત્વ જ નહોતું રહ્યું.

બે વર્ષ પહેલાં જ્યારે એ લોકો કેનેડા શિફ્ટ થયા ત્યારે શરૂઆતમાં મિસિસ નાયરને એડજસ્ટ કરવામાં ઘણું અઘરું પડ્યું. અવાજોથી ભરેલા દેશમાં જન્મથી લઈને પહેલા પાંત્રીસ વર્ષ કાઢ્યા પછી કેનેડિયન યુપ્પી તેમને ખાવા દોડતી. કેનેડામાં પડતા બરફ જેટલી જ ધારદાર એ યુપ્પી લાગતી, અને મિસિસ નાયરના મનને ઘણી વાર છોલી નાખતી. જોકે ધીરે ધીરે એ સેટ થતા ગયા. કાન પર જે અવાજો પડતાં — લૉન મોવરનું ધણધણવું, પસાર થતી ગાડીઓનું ધમધમવું, કૂકરની સીટીનું રણકવું, અને લૉન્ડ્રી મશીનમાં ઘૂમી રહેલા પાણીનું ખળખળવું — તેમાં જ ઉષ્મા શોધવાનું મિસિસ નાયર શીખી ગયા હતા. તેમને થતું કે આ અવાજો જુદાં-જુદાં વાજિંત્રોમાંથી આવે છે અને આસપાસ રહેલી યુપ્પી સાથે મળીને જાણે

કોઈ સંગીત રચે છે. એ સંગીત સાથે તેમણે પોતાની રોજિંદી જિંદગીનો તાલ મેળવી લીધો હતો.

રસોઈ બનાવવી અને ફૂલછોડનું ધ્યાન રાખવા સિવાય જે પ્રવૃત્તિ તેમને સૌથી વધુ વ્યસ્ત રાખતી એ હતી લૉન્ડ્રી રૂમમાં કપડાં ધોવાની પ્રવૃત્તિ. દરેક બ્લૉકના બેઝમેન્ટમાં લૉન્ડ્રી રૂમ હતો, જેને જે-તે બ્લૉકમાં રહેલા એપાર્ટમેન્ટના બધા સભ્યો વાપરી શકતા. લૉન્ડ્રી રૂમમાં બે વૉશર અને બે ડ્રાયર. વૉશર કપડાં ધોઈ કાઢે, ડ્રાયર એને સૂકવી નાખે. મિસિસ નાયર માટે આખા બ્લૉક દ્વારા વપરાતો લૉન્ડ્રી રૂમનો વિચાર જ અકલ્પનીય હતો. ભારતમાં તો પોતાના ઘેર અલગ વૉશિંગ મશીન હતું, જેમાં પોતાના ઘરનાં સભ્યો જ કપડાં ધોતાં.

શરૂઆતમાં તો મિસિસ નાયરને રાહ જોવાનો સખત કંટાળો આવતો. એપાર્ટમેન્ટના મેનેજમેન્ટ તરફથી દરેક ભાડવાતને સંદેશો મળેલો: લૉન્ડ્રી રૂમ કપડાં માટે ખાસ સુરક્ષિત જગ્યા નથી. ગમે ત્યારે કપડાંની ચોરી થઈ શકે છે. એટલે તમારાં કપડાં ધોવાઈને સુકાઈ ન જાય ત્યાં સુધી લૉન્ડ્રી રૂમમાં જ રહેવું. મિસિસ નાયર આ વાતથી દંગ હતા. આખા એપાર્ટમેન્ટમાં મોટે ભાગે વેલ-સેટલ્ડ, ગાડીઓવાળા ગોરા લોકો રહેતા, અને છતાં કપડાંની ચોરી થતી! એવું તો શું કારણ હશે?

એટલે જ્યારે તેમણે તેમની પાડોશીની અંડરવેર ઉપાડી, ત્યારે તેમણે જાતને કહ્યું કે આને ચોરી ન ગણી શકાય. મિસિસ નાયર જાણતાં હતાં તે શું કરી રહ્યાં છે, જ્યારે તેમણે તેમની પાડોશીને કહેવાનું ટાળ્યું કે ડ્રાયરમાં હજી એક કપડું વધ્યું છે, જ્યારે તેમણે આસપાસ જોઈને હળવેથી એ કપડું પોતાનાં કપડાં વચ્ચે સરકાવી દીધું, જ્યારે તેમણે ડ્રાયરમાંથી તાજી જ નીકળેલી અને હજી હૂંફાળી અંડરવેરના સિલ્કને તેમના અંગૂઠા અને પહેલી આંગળી વચ્ચે પકડીને અનુભવ્યું.

*

સપ્ટેમ્બરમાં, કોલેજનું નવું સત્ર શરૂ થયું ત્યારે થોડા નવા ભાડવાતો બ્લૉકમાં રહેવા આવ્યા. બાલ્કનીમાં તેમના ફૂલ-છોડને પાણી પીવડાવતાં મિસિસ નાયરે જોયું તો એક ચહેરો વેનીલા આઈસક્રીમમાં કથ્થઈ ચૉકલેટ ચિપ્સ દેખાઈ આવે એમ તેમના ધ્યાનમાં આવ્યો. આંખ પર ચડાવેલા કાળા ગોગલ્સ, જડબાની રેખાઓ અણીયાળી, ખુલ્લા વાળ પણ એવા સમજી વિચારીને વેર-વિખેર કરેલા કે સારા જ લાગે. છોકરીની ઉંમર હશે ચોવીસની આસપાસ.

જ્યારે ઢસડાતી સૂટકેસ અને ખખડતા વાસણનો અવાજ એકદમ નજીકથી આવવા લાગ્યો ત્યારે મિસિસ નાયર સમજી ગયા કે એ નવી છોકરી ‘૧૩-અ’માં શિક્ષક થઈ રહી છે. તેમની બાજુના જ ફ્લેટમાં. એક દીવાલે.

તેની સાથે ભેટો તો થોડા દિવસ પછી થયો. લૉન્ડ્રી રૂમમાં. એકબીજાનાં નામ પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

પુછાયાં. છોકરીનું નામ હતું અંજલિ કાલરા. લુધિયાણાની હતી.

મિસિસ નાયરની વણમાગી સલાહથી તેમની વાતચીત શરૂ થઈ.

‘અહીં કપડાંની ચોરી ઘણી વાર થાય છે. એટલે કપડાં પૂરા ધોવાઈને સુકાઈ ન જાય ત્યાં સુધી અહીં જ રહે તો સારું.’

‘ખરેખર? મેં એ વાત સાંભળેલી તો ખરી, પણ હું નહોતી જાણતી કે વાત આટલી સિરિયસ છે. હવે એક કલાક હું અહીં શું કરીશ! મારી મિટિંગ પણ છે.’ અંજલિ અકળાતાં બોલી.

એક ક્ષણ ચૂપકીદી, પછી મિસિસ નાયરે કહ્યું – ‘તારે જો જવું પડે એમ હોય તો જઈ શકે છે. હું ધ્યાન રાખીશ.’

‘સાચે? તમે બહુ સ્વીટ છો! ચિંતા ન કરો, હું તમને દર વખતે હેરાન નહિ કરું. આજે મને ખબર નહોતી એટલે...’

‘કોઈ વાંધો નહિ. ચિંતા ન કર.’

‘બાય ધ વે, હું ૧૩-અ માં છું. તમે?’

‘શું વાત કરે છે!’ મિસિસ નાયરે ડોળ કરતાં કહ્યું – ‘હું ૧૪-અ માં છું. એક દીવાલે. ચાલો, ઘણા સમયે પાડોશી મળશે. અમે બે વર્ષ પહેલા આવ્યા ત્યારથી એ ઘર ખાલી જ હતું.’

‘હા, મને પણ એકદમ સસ્તામાં મળ્યું છે. તમને કોઈ જાણ છે શા માટે ખાલી હતું?’

‘હા...૧૩ નો આંકડો છે એટલે. અહીં લોકો એવા શુકન-અપશુકનમાં બહુ માને છે.’

અંજલિએ હસતાં હસતાં કહ્યું – ‘મારા માટે તો સારું જ છે.’

તેના હસવાના અવાજની કંપન નાનકડા લોન્ડ્રી રૂમની દીવાલો સાથે અથડાઈ. અંજલિ ચાલી ગઈ પછી મિસિસ નાયર એકલા લોન્ડ્રી રૂમમાં બેસી રહ્યાં, ઘૂમરાતાં-અટકતાં, ઘૂમરાતાં-અટકતાં વોશરને જોતાં રહ્યાં. ડિટરજન્ટની ખટુમડી ગંધ રૂમમાં ક્યારની પ્રસરી ગઈ હતી, પણ તેમના નાકને એ વાતનું હમણાં જ ધ્યાન આવ્યું, જાણે અંજલિને મળીને તેમની ઈન્દ્રિયો જડ ન થઈ ગઈ હોય!

*

એ પછી લોન્ડ્રી રૂમમાં ત્રણ વાર ભેટો થયો. પહેલી બે વાર તો આડી-અવળી વાતો થઈ. અંજલિ બાયોકેમિસ્ટ્રીમાં માસ્ટર્સ કરી રહી હતી અને તેનું એક સત્ર જ બાકી હતું. તે ત્યાં ચાર મહિના માટે જ હતી.

જ્યારે અંજલિએ મિસિસ નાયરના કામ વિશે પૂછ્યું, ત્યારે મિસિસ નાયરને બે ઘડી સમજાયું નહિ શું કહેવું. થોડા પ્રયત્નો પછી શબ્દો તેમની પાસે આવ્યા.

‘હોમ-મેકર છું’ – મિસિસ નાયરે કહ્યું. ‘મારા પતિ અહીંની ફાર્માસ્યુટિકલ કંપનીમાં કામ કરે છે.’ તેમણે ઉમેર્યું.

તેમની ત્રીજી મુલાકાત મહત્ત્વની હતી, કારણ કે ત્રીજી મુલાકાતમાં મિસિસ નાયરે અંજલિને ઓણમના જમણ માટે ઘેર બોલાવી.

‘કાલે ઓણમ છે. આવતી કાલે સાત વાગ્યે તું જો ડિનર પર આવી શકે તો...’ મિસિસ નાયરે વાક્ય પૂરું ન કર્યું.

અંજલિ અચાનક મળેલા આ આમંત્રણથી થોડી બઘવાઈ ગઈ.

‘હા...હા...ચોક્કસ.’ તે થોથવાતાં બોલી.

તેણે ડ્રાયરમાંથી તેનાં કપડાં કાઢ્યાં અને પોતાની લોન્ડ્રી બેગ ભરવા માંડી. કપડાંના ડ્રયા વાળવાથી બેગ ભરચક થઈ ગઈ હતી અને ઊભરાઈ રહી હતી. તેણે ઠાંસી ઠાંસીને કપડાં ભર્યાં, છતાં એક મોજું તો તોય નીચે પડ્યું જ. મિસિસ નાયરે તે ઉપાડીને અંજલિને આપ્યું.

‘થેંક યુ. કાલે મળીએ.’

બીજા દિવસે, મિસિસ નાયરે મિસ્ટર નાયરને સમયસર આવવાનું કહી દીધું કારણ કે તેમને ત્યાં બહુ સમય પછી કોઈ મહેમાન આવવાની હતી.

તેમણે રસોઈ બનાવવામાં રોજ કરતાં ઝાઝું ધ્યાન રાખ્યું. એક કૂકરમાં રસમ બની રહી હતી ત્યારે તેમણે આંબલીના ઠળિયા કાઢીને તેની છાલને ગરમ પાણીમાં બોળી રાખી, પછી એમાં મીઠું નાખીને મિક્સરમાં તેની ચટણી બનાવી.

હવે નાળિયેરનું કોચલું તોડવાનો વારો. કિચનના પ્લેટફોર્મ પર એક હાથે નાળિયેર પકડી તેમણે બીજા હાથમાં પકડેલા દસ્તાથી કોચલા પર હળવેથી ઠપકારવાનું શરૂ કર્યું. તિરાડો પડી, પાણીને ભાગી છૂટવાનો રસ્તો મળી ગયો. નાળિયેર તોડવાનું કામ મિસિસ નાયરને હંમેશાં ઉદાસ કરી દેતું. એક આખી, પૂર્ણ વસ્તુને ઠંડે કલેજે ધીરે ધીરે તોડવી એટલે શું?

પણ એ સમયે આવા વિચારોને મિસિસ નાયરે આઘા રાખ્યા. જ્યાંથી તિરાડ પડેલી, ત્યાંથી તેમણે નાળિયેર પકડ્યું, અને બળ કરીને ખેંચ્યું. પાણી નીચે ઢોળાયું, અને કોચલાની ધાર તેમનો અંગૂઠો છોલી ગઈ. લોહી નીકળ્યું.

લોકો બરફના પહાડો પર સ્કીઈંગ કરે એમ લાલ ટીપાં નાળિયેરના અંતરિયાળ, કોમળ, સફેદ ભાગ પર લસર્યાં.

મિસિસ નાયરે ડેટોલથી હાથ ધોઈ, અંગૂઠા ફરતે બેન્ડ-એઈડ લગાવી દીધી. પછી, નાળિયેર પરથી લોહી સાફ કરીને નાળિયેર છીણી નાખ્યું. ચટણી બનાવી. જો ઓણમ ન હોત અને કોઈ આવવાનું ન હોત તો તેમણે વાત ત્યાં જ પૂરી કરી હતી, પણ મિસિસ નાયરને તેમની માતાને શીખવેલી વાત યાદ હતી: ખાલી ચટણી સૂકીય પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

લાગી શકે. એવું હોય તો વઘાર કરવો. એટલે મિસિસ નાયરે ચટણી ઉપર રાઈ, ચપટીક અળદની દાળ, મીઠો લીમડો અને સૂકાં લાલ મરચાંનો વઘારેય કર્યો.

સાંજ પડી. ઓણમનું જમણ તૈયાર હતું. મિસ્ટર અને મિસિસ નાયર ટેબલ પર રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

સાત વાગ્યા. મિસિસ નાયર ઊંચાં-નીચાં થયાં. તેમણે કાન સરવા કર્યાં, ક્યાંક દીવાલની આરપારથી તેમની પાડોશીની કોઈ હિલચાલ સંભળાય છે કે કેમ એ જોવા. કોઈ નાનો અમથોય અવાજ, નાનું અમથું ય આશ્વાસન કે તેમની મહેમાન આવવા માટે તૈયાર થઈ રહી છે. પણ દીવાલો શાંત રહી.

‘આપણે ચાલુ કરીએ?’ મિસિસ નાયરના અવાજમાં ભૂખ ચોખ્ખી વર્તાઈ રહી હતી.

‘હું જઈને પૂછી આવું? બાજુમાં જ તો રહે છે!’ સવા સાત થયા એટલે મિસિસ નાયરે કહ્યું.

મિસિસ નાયર જઈને ૧૩-અ ની બહાર ઊભા રહ્યા. દરવાજો ખખડાવવાના જ હતા, પણ કશાક કારણથી તેમનો હાથ અટકી ગયો. કોઈને ન આવવું હોય અને પરાણે ખેંચી લાવવું એ કેટલું વાજબી હતું? આવું વિચારી મિસિસ નાયર પાછાં ફર્યા.

‘મહેમાન આવે છે કે નહિ?’ મિસ્ટર નાયર બોલ્યા. તેમની ધીરજ હવે ખૂટી ગઈ હતી.

‘ના...વ્યસ્ત છે.’ મિસિસ નાયરે નીચું જોતાં કહ્યું.

‘અને આ અંગૂઠામાં શું થયું?’

‘નાળિયેર તોડતી વખતે થયું. હશે, આપણે ચાલુ કરીએ.’

જમતી વખતે મિસ્ટર નાયરે અંજલિ વિશે પૂછ્યું. મિસિસ નાયરે તેમની નવી પાડોશીની બધી જ વાત કરી. જમવાનું પત્યું ત્યાં સુધી અંજલિની જ વાતો ચાલતી રહી. અંજલિના અભાવમાંય તેની હાજરીનો ઓછાવો રસમ, પુલીસેરી, થોરણ, અવીઅલ, પાયસમ, બધા પર વર્તાતો રહ્યો.

*

‘આઈ એમ સોરી હું ઓણમ માટે ન આવી શકી. કંઈક અરજન્ટ આવી ગયું. પણ વાંધો નહિ, આઈ વોન્ટ ટુ મેક-અપ ફોર ઇટ. હું તમને અને મિસ્ટર નાયરને આમંત્રણ આપું છું, મારે ઘેર ડિનર માટે.’ થોડા શરમના ભાવ સાથે એ લોકો લોન્ડ્રી રૂમમાં મળ્યા ત્યારે અંજલિએ કહ્યું.

‘ઇટ્સ ઓકે, એવી કોઈ જરૂર નથી.’ મિસિસ નાયરે તેમનાં કપડાં વચ્ચે ડ્રાયર શીટ્સ ભરાવતાં કહ્યું.

‘ના...મારો આગ્રહ છે. પ્લીઝ.’ અંજલિએ કહ્યું.

મિસિસ નાયરે કોઈ જવાબ ન આપ્યો.

‘અને એ શું છે?’ અંજલિએ મિસિસ નાયરના ડ્રાયરમાં નાખેલાં કપડાં સામે જોતાં કહ્યું.

‘ડ્રાયર શીટ. મશીનમાં કપડાં સુકાય ત્યારે કરચલી પડી જાય છે. પણ જો કપડાંની વચ્ચે આ ભરાવો તો કરચલી નથી પડતી.’

‘અરથા. હું પણ ખરીદી લઈશ.’ અંજલિએ ડોકું ધુણાવ્યું.

મિસિસ નાયરે અંજલિનો ચહેરો જોઈ છેવટે નમતું જોખ્યું.

‘સારું. હું આવીશ. પણ મારા હસબન્ડનું નક્કી નહિ.’

‘એમને પણ કહેજો, મારા વતી. મને ગમશે. કાલે મળીએ. સાત વાગે.’

તે રાત્રે, પથારીમાં, મિસિસ નાયરે અંજલિના આમંત્રણ વિશે મિસ્ટર નાયરને કહ્યું. મિસ્ટર નાયરને વિચિત્ર લાગ્યું.

‘લોકો જબરું કરતા હોય છે! છે ખાલી થોડા મહિનાઓ માટે, તો આમ અકારણ સંબંધ કેમ વધારવા માંગતા હશે? સરખે સરખી ઉંમર હોય તોય સમજાય. પણ એ ક્યાં, અને આપણે ક્યાં!’

‘તમે આવશો?’

‘ના.’

મિસ્ટર નાયર આટલું બોલી પોતાના ફોનમાં ખોવાઈ ગયા.

મિસિસ નાયર પથારીમાંથી ઊભાં થઈ પોતાના ડ્રેસિંગ ટેબલ તરફ ગયાં. તેના પર પ્રેયર પ્લાન્ટનો છોડ હતો. મિસિસ નાયરને હંમેશાં એ વાત અજબ લાગતી, કે દિવસે, સૂરજનાં તીક્ષ્ણ કિરણો પ્લાન્ટને ભેદતાં આખા રૂમને અજવાળતાં, એ વખતે પ્લાન્ટનાં પાંદડાં સમતલ સૂઈ રહેતાં, એકદમ મુડદાલ. પણ રાત્રે, ચાંદનીમાં, સુષુપ્ત વાસનાઓની જેમ, પાંદડાં ટટ્ટાર ઊભાં રહેતાં, તેમની ટોચ એકબીજા સાથે જોડાઈ જતી, જાણે કોઈએ પ્રાર્થના કરવા હાથ જોડ્યા હોય.

મિસિસ નાયરે અરીસામાંથી મિસ્ટર નાયરને જોતાં જોતાં કપડાં કાઢી નાઈટ ડ્રેસ પહેર્યો. મિસ્ટર નાયરનું આ તરફ ધ્યાન જ ન હતું. પોતે નગ્ન, કે અર્ધ-નગ્ન હોય ત્યારે મિસ્ટર નાયર કદી તેમની સામું જોતા નહિ. ફોનમાં શું જોતા હશે એવો પ્રશ્ન મિસિસ નાયરને થયો. એક વાર દરવાજો ખખડાવ્યા વગર બેડરૂમમાં ઘૂસી ગયેલા ત્યારે તેમણે મિસ્ટર નાયરને ખૂબ શરમજનક હાલતમાં જોયેલા. તેમણે તરત ‘સોરી’ કહીને દરવાજો બંધ કરી દીધેલો. ત્યારબાદ મિસ્ટર નાયર બાથરૂમમાં ગયા ત્યારે મિસિસ નાયરે તેમનો ફોન ચેક કરેલો. ફોનમાં ચાલુ થયેલા વીડિયોને જોઈને મિસિસ નાયરને ઘણું દુઃખ થયેલું. જેટલી ઉત્સુકતાથી મિસ્ટર નાયર આ

બીજાં શરીરોને જોતા, એટલી ઉત્સુકતાથી તેમના શરીરને છેલ્લે મિસ્ટર નાયરે ક્યારે જોયું હશે ?

મિસિસ નાયર પોતે ય પોતાના શરીર સામું નહોતાં જોઈ શકતાં. જ્યારે પણ જોતાં ત્યારે એક જ વસ્તુ દેખાતી—તેમના પેટ પરનું નિશાન, એ લાંબો કાપો જે તેમના શરીરને બે સરખા ભાગમાં વહેંચી દેતો હતો.

જોકે તે દિવસે, લાઇટ્સ બંધ કરતાં પહેલાં તેમના શરીરની બીજી એક વસ્તુ પણ મિસિસ નાયરને દેખાઈ—તેમની આંખોના ખૂણે પડી રહેલી કરચલી.

*

અંજલિના ઘરમાં ઘૂસતાં જ મિસિસ નાયરના નાકમાં આદુ-લસણના વઘારની તીવ્ર સુગંધ પેસી ગઈ. અંજલિએ પનીરની સબ્જી બનાવેલી હતી.

મિસિસ નાયરે નોંધ્યું કે અંજલિએ ઘર વ્યવસ્થિત દેખાય એનો બને એટલો પ્રયત્ન કરેલો. ફર્શ પર કચરો વાળેલો હતો પણ પોતું નહોતું કરેલું. આછા આછા ડાઘા, જો ધ્યાનથી જુઓ, તો દેખાઈ જાય. કિચનના બેઝિનમાં ગંદાં વાસણો પડેલાં હતાં, પણ પ્લેટફોર્મ સાફ હતું. સોફો બારી નજીક ખસેડવામાં આવ્યો હતો, રૂમમાં વધુ અવકાશ મળે એટલે. પણ સોફા પર રહેલા ચોરસ ઓશીકાં પર અલગ અલગ રંગનાં કવર હતાં. પીળી ફેઈરી લાઇટ્સ સીલિંગ પરથી લટકીને રૂમને ઝગમગ કરી રહી હતી. સોફાની પાસે નાનું ટેબલ હતું, જેના પર મની પ્લાન્ટ ગોઠવાયેલો હતો.

‘થેંક યુ, આવવા માટે.’

‘સૌરી, મારા હસબન્ડ ન આવી શક્યા.’

‘કોઈ વાંધો નહિ. તમે બેસો, હું ખાવાનું લઈને આવું છું.’

‘હું મદદ કરું?’

‘ના, ના, તમે બેસો.’

મિસિસ નાયરે જોયું કે મની પ્લાન્ટનું એક પાંદડું સુકાઈ રહ્યું હતું.

‘આને થોડું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.’ તેમનાથી બોલાઈ ગયું.

અંજલિને આ અચાનક નીકળી ગયેલા ઉદ્ગારથી આશ્ચર્ય થયું.

‘તમને ફૂલ-છોડનો શોખ છે?’

‘મને તેમના તરફ જે લગાવ છે તેના માટે શોખ શબ્દ નાનો પડે. મારી પાસે ઘણાં છે ઘેર. તને ગમે છે?’ મિસિસ નાયરે પણ પૂછ્યું.

‘ખરું કહું તો મેં ઝાઝું વિચાર્યું નથી. આ તો હું ડેકોરેશન માટે લાવેલી, જેથી લાગે કે આ ઘરમાં કોઈ માણસ રહે છે.’ અંજલિએ ખાવાનું સર્વ કરતાં કહ્યું.

‘સુગંધ તો બહુ સરસ આવે છે!’

‘સ્વાદ પણ સારો આવે તો કામનું.’ અંજલિએ એક બેચેન સ્મિત કર્યું.

મિસિસ નાયરે કોળિયો લેતાં પહેલાં ફરી એક વાર અંજલિનો આભાર માન્યો. અંજલિએ ફરી સ્મિત કર્યું.

મિસિસ નાયરે કોળિયો મોંમાં મૂક્યો અને તેમને સમજાયું કે મીઠું ઓછું છે. પણ આ વાત જાહેર ન કરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું.

‘બહુ સરસ છે! સ્વાદ તો બહુ જ સરસ છે.’ મિસિસ નાયરે બને એટલા ઉત્સાહથી કહ્યું. તેમની આંખો જુહાણાંની ચાડી ખાઈ ન જાય એટલે તેમણે નજર પ્લેટ પર જ રાખી. અંજલિ પાણી લેવા ઊભી થઈ, પણ તેનાથી એક ચમચી નીચે પડી ગઈ. તે વાંકી વળી તે લેવા ગઈ. તેની આંખો ભૂરા રંગની અંડરવેરે તેના પેન્ટમાંથી બહાર ડોકિયું કાઢ્યું. મિસિસ નાયરે એક ક્ષણ જોયું, અને પછી તરત નજર ફેરવી લીધી.

અંતમાં અંજલિએ બંને માટે આઈસક્રીમ કાઢ્યો. આઈસક્રીમ ખાતાં ખાતાં બંને વચ્ચે થોડી અંગત વાતો થઈ, બે’નપણાં થયાં.

મિસિસ નાયરે જણાવ્યું કે તે હવે બાળકો કરી શકે એમ નથી. જીવનું જોખમ છે, અને અંદર ઘણાં કોમ્પ્લિકેશન્સ ઊભાં થાય એમ છે. અંજલિએ કહ્યું કે તેનું થોડા સમય પહેલાં જ તેના બોયફ્રેન્ડ સાથે બ્રેક-અપ થયું હતું, અને એટલે જ એ ઓણમના દિવસે મિસિસ નાયરને ત્યાં જમવા નહોતી આવી શકી.

‘એ જ દિવસે થયું?’ મિસિસ નાયરે પૂછ્યું.

‘ના, એનાથી થોડા દિવસ પહેલાં. હું અહીં એટલે જ રહેવા આવી છું થોડો સમય. આમ તો નોર્મલ હોઉં છું હું, પણ ક્યારેક નથી જિરવાતું ત્યારે રૂમમાં પુરાઈ રહું છું.’ અંજલિએ કહ્યું.

શા માટે સંબંધ તૂટ્યો એવું મિસિસ નાયરે ન પૂછ્યું. તેમને થયું કે આ એવી રેખા હતી જે તેમણે પાર કરવી ન જોઈએ. પોતે એવું વિચારીને મન મનાવ્યું, કે આજના યુવાનોની આ તાસીર છે. સંબંધ તોડવો-જોડવો, સંબંધોમાં ઘૂસવું-નીકળવું, એમ જ જેમ લોકો કોઈ હોટેલમાં આવે-જાય. એવી વ્યવસ્થા, એવો વૈભવ જે ન તો તેમને ઉપલબ્ધ હતો, ન પોસાય તેમ હતો.

‘પણ મેં એક છોકરો જોયેલો...ગોરો, ઊંચો, વાંકડિયા વાળવાળો. થોડા દિવસ પહેલાં જ. મને થયું કે એ જ તારો...’ મિસિસ નાયરે એક નહિ તો બીજી રેખા પાર તો કરી જ.

‘ના...એ કોઈ નથી. શું કહું...એમ સમજોને કે એ કોપિંગ મિકેનિઝમ છે.’ અંજલિએ નીચું જોતાં કહ્યું.

‘અને એનાથી કામ ચાલી જાય?’ મિસિસ નાયરે આગળ પૂછ્યું.

‘કામ, આમ જુઓ તો ચાલી જાય. બસ મનમાં જે ચહેરો ફરતો હોય તેને પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

આ નવા ચહેરા સાથે બદલી નાખવાનો.’

બંને હવે આ સંવાદ જ્યાં જઈ રહ્યો હતો તેનાથી થોડા અચકાઈ રહ્યાં હતાં.

‘અને એવું શક્ય છે?’ મિસિસ નાયરથી રહેવાયું નહિ.

‘શક્ય તો શું નથી. પ્રાઈવેટ મોમેન્ટ્સમાં લોકો મનમાં આવી અદલા-બદલી કરતા જ હોય છે. ક્યારેક ચહેરાની, ક્યારેક તો આખેઆખા...’ અંજલિ વાક્ય પૂરું ન કરી શકી. મિસિસ નાયરની ખાલી પ્લેટે અંજલિને આખો સંવાદ બીજી દિશામાં લઈ જવાની સગવડ કરી આપી.

‘તમે વધુ આઈસક્રીમ લેશો?’

‘ના, ના, બસ. પેટ ભરાઈ ગયું. આટલું તો છેલ્લે ઇન્ડિયામાં હતી ત્યારે ખાધેલું.’ મિસિસ નાયરે પણ જાણે તંદ્રામાંથી બહાર નીકળતાં હોય એમ કહ્યું, અને વિનયપૂર્વક પ્લેટ્સ ધોવામાં મદદ કરવાની ઇચ્છા બતાવી.

‘તમે ચિંતા ન કરો. હું કરી લઈશ.’

‘હું હવે નીકળું, મારા હસબન્ડ રાહ જોતા હશે.’

‘હા. ચોક્કસ. આવવા માટે થૅક્સ.’

થોડા કલાકોમાં જ મિસિસ નાયર બેડરૂમના અરીસા સામે ઊભા હતા. મિસ્ટર નાયર નિરાંતે નસકોરાં બોલાવી રહ્યાં હતાં.

આજની અંજલિ સાથેની વાત પછી મિસિસ નાયરને એક પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. મિસ્ટર નાયરે તેમને કહેલું એક દિવસ: ‘હું જાણું છું આપણી વચ્ચે વસ્તુઓ ઠીક નથી. આપણે કંઈક નવું ટ્રાય કરીએ.’

મિસિસ નાયરે પહેલાં હા તો પાડેલી, પણ મિસ્ટર નાયરે ત્યારબાદ જે પ્રસ્તાવ મૂક્યો તેનાથી તે ગુસ્સે થઈ ગયેલા.

‘ના... હું નહિ કરી શકું. આપણા બેની વચ્ચે કોઈ ત્રીજાની હાજરી તો દૂર, કોઈ ત્રીજાનો વિચાર પણ હું ખમી શકું એમ નથી.’ મિસિસ નાયરે કહી દીધેલું. મિસ્ટર નાયરે એ દિવસ પછી આ વાત ક્યારેય નહોતી કરી.

મિસિસ નાયરે નાઈટ-ડ્રેસ પહેર્યો, અને ચહેરા પર ક્રીમ લગાડ્યું. તેમનાથી અનાયાસે જ પોતાની સરખામણી અંજલિ સાથે થઈ ગઈ. અંજલિના અણીયાળા જડબા સામે પોતાની ચરબી ભરેલી હડપચી, તેના ઘાટ્ટા, કાળા વાળ સામે પોતાના કપાળથી પાંખા થઈ રહેલા વાળ, તેના પાતળા પેટ સામે પોતાની વધી રહેલી ફાંદ, એ પણ નિશાનવાળી.

મિસિસ નાયરની આંખોમાં ઈર્ષા ફરી વળી. અંજલિ માટે નહિ, તેની ઉંમર માટે. એ ઉંમર જે તમને નચિંત અને બેજવાબદાર થવાનું લાઈસન્સ આપે છે, એક એવી ટ્રેન જે મિસિસ નાયરની નજીકથી ઝડપથી પસાર થઈ ગઈ, અને એ વાતથી

અજાણ કે એમાં ચડી જવાનું હતું, મિસિસ નાયર ક્યાંક બીજે જ જોતાં રહ્યાં. હવે એ સ્ટેશન પર હતા, એકલા, રાહ જોતાં. ક્યારનાય. પણ શેની? હવે કોઈ ટ્રેન આવવાની નહોતી.

તેમણે અંગૂઠા પરથી બેન્ડ-એઇડ છેવટે ખેંચી કાઢી. ઘાવ હજીય દેખાઈ રહ્યો હતો.

*

મિસિસ નાયરને હવે અંજલિનું કપડાં ધોવાનું શિડચૂલ સમજાઈ ગયું હતું. મંગળવાર અને શુક્રવાર, જ્યારે તેની કોલેજમાં રજા રહેતી. મિસિસ નાયરે પણ તેના શિડચૂલ સાથે તાલ મિલાવ્યો. પછી તો એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ કે બંને વચ્ચે એક અશબ્દ સમજણ સ્થપાઈ ગઈ, કે મંગળવાર અને શુક્રવાર એટલે એ બંનેનો લૉન્ડ્રી દિવસ. એમાંય કપડાં સુકાવાનાં હોય ત્યારે તો અંજલિ જતી રહેતી. મિસિસ નાયર ખુશીથી તેનાં કપડાંનું ય ધ્યાન રાખતા. ડ્રાયર ફરતું બંધ થાય ત્યાં સુધીમાં અંજલિ પાછી આવી જાય. 'થેંક યુ સો મચ', તે દર વખતે કહેતી.

એક દિવસ મિસિસ નાયરે નોંધ્યું કે અંજલિ નવી ડ્રાયર શીટ્સ લાવી છે.

'તમે કહ્યું ન હોત તો મને ક્યારેય ખબર ન પડત કે આવું પણ કશુંક છે! થેંક યુ.' અંજલિએ તેનાં કપડાં ડ્રાયરમાં નાખતાં કહ્યું.

મિસિસ નાયરે વોશરમાં કપડાં ખાલી કર્યાં, અને બાજુના ખાનામાં ડિટરજન્ટ ભર્યું.

પછી મશીનમાં બંનેએ સિક્કા નાખ્યા. ખખડતા સિક્કા સાથે વોશર અને ડ્રાયર ફરવા શરૂ થયા. લૉન્ડ્રી રૂમ અવાજોથી ભરાઈ ગયો.

તેમણે આવી રહેલા શિયાળાની વાતો કરી. એમ, કે આ શિયાળો અત્યાર સુધીનો સૌથી ઠંડો શિયાળો રહેશે. એમ, કે આ વાત છાપાંવાળા દર વર્ષે છાપે છે.

'માઈનસ દસ ડિગ્રી હોય કે માઈનસ પંદર, એક પોઈન્ટ પછી શું ફેર પડે છે!' અંજલિએ કહ્યું.

'હા, એક હદ પછી કંઈ અનુભવાતું નથી. ખાલી જડ થઈ જવાય છે.' મિસિસ નાયરે કહ્યું. અંજલિએ મિસિસ નાયર સામું જોયું, એ ચકાસવા કે એ હજી ઠંડીની જ વાત રહી રહ્યા હતા કે કોઈ બીજી જ.

થોડાં સમયમાં ડ્રાયરમાંથી 'બીપ'નો અવાજ આવ્યો.

'સારું. ફરી મળીશું.' અંજલિએ ડ્રાયરમાંથી કપડાં કાઢતાં કહ્યું. તેની લૉન્ડ્રી બેગ ફરી ભરાઈ રહી હતી, કપડાંના ડૂંચાથી. તે ઉતાવળમાં હોય એવું લાગી રહ્યું હતું.

ઝડપથી કપડાં ભરી તે લૉન્ડ્રી રૂમમાંથી નીકળી ગઈ.

મિસિસ નાયરે ડ્રાયર સામું જોયું તો તેમને લાગ્યું હજી એકાદ કપડું રહી ગયું છે. તેમણે ખોલીને અંદર નજર કરી. આ એ જ કપડું હતું, જેણે અંજલિના પેન્ટમાંથી મિસિસ નાયર તરફ ડોકિયું કરેલું. ડ્રાયરમાંથી નીકળેલી, તાજી, ગરમ આછા ભૂરા રંગની અંડરવેર, જેના પર મોગરાનાં ફૂલ ચીતરેલાં હતાં. મિસિસ નાયરને થયું કે અંજલિની પાછળ જઈને આ કપડું તેને દઈ આવે. પણ એ વખતે જ તેમને એક બીજો વિચાર આવ્યો.

અંજલિ પાછળ જવાનું માંડી વાળતાં તેમણે એ અંડરવેર પોતાનાં કપડાં સાથે ધીમેથી સરકાવી દીધી.

*

મિસિસ નાયર નહોતાં જાણતાં કે એ તેમને ફીટ આવશે કે કેમ. અંજલિ તેમનાથી ઘણી પાતળી હતી. પણ મિસિસ નાયરે પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો.

સાથળો પરથી ઉપર ચડાવતાં થોડો સમય થયો, પણ ચડી ગઈ. કમર ગૂંગળાઈ. સાથળ પાસે ઉગેલા વાળ ઘણા સમયે વર્તાયા. આ બધું હોવા છતાં મિસિસ નાયર કોઈ બીજી સ્ત્રીના અંડરવેરમાં સમાયાં. માત્ર એ જ પહેરી તે મિસ્ટર નાયર સામે આવ્યાં.

‘તું ઠીક છે? અને આ તારી તો નથી લાગતી.’ મિસ્ટર નાયરે એ જોતાં કહ્યું.

મિસિસ નાયરે આંખોથી મિસ્ટર નાયરને નજીક આવવા આમંત્રણ આપ્યું. બહુ જ લાંબા સમય પછી તેમને પોતાના શરીરની શરમ ન આવી, કારણ કે આજે એ શરીર તેમને પોતાનું લાગી જ નહોતું રહ્યું.

‘અંજલિની છે.’ મિસિસ નાયરે વધુ નજીક સરકતાં કહ્યું.

મિસ્ટર નાયર પહેલાં ગૂંચવાયા, પછી મિસિસ નાયરનો ચહેરો જોઈ સમજ્યા. મહિનાઓ પહેલાં પોતે કરેલી વાતનો રિસ્પોન્સ આજે મળ્યો છે એવું ધ્યાન જતાં એ નજીક આવ્યા. તેમણે અંડરવેર પર હાથ મૂક્યો, અને પછી સ્મિત કર્યું.

ઘણા સમય પછી મિસ્ટર નાયરનું સ્મિત હોઠોના સીમાડા વટાવી આંખો સુધી પહોંચ્યું.

તે રાત્રે મિસિસ નાયરને યાદ આવ્યું કે તેમના હાથ-પગ છે, આંખ-કાન છે, સ્તનો છે, નાક છે, નિતંબ છે, ગરદન છે, નખ છે. તેમને લાગ્યું કે તેમના શરીરનું પોતાનાથી અલગ જ એક ધબકતું અસ્તિત્વ છે. શરીરના શ્વાસ છે. શરીર યાદો સંઘરે છે. શરીર રડેય છે. મિસ્ટર નાયર ઊંઘી ગયા ત્યારેય મિસિસ નાયર પ્રેયર પ્લાન્ટનાં લંબગોળ પાંદડાં પર હાથ ફેરવતાં જાગતાં રહેલાં, કેટલુંય વિચારતા રહેલાં. કેવું વિચિત્ર કે પોતાનું શરીર આટલું નજીક હોવા છતાં તેને ભૂલી જવાય છે, કેવું વિચિત્ર કે એની યાદ અપાવવા ઘણી વાર બીજા એક શરીરની જરૂર પડતી હોય છે, એ યાદ અપાવવા કે તે અહીં જ છે, તેની બધી જ મદ્દુતા, બધી જ

નબળાઈઓ સહિત.

*

એ ફૂલ-છોડ, જે માત્ર એનિવર્સરી પર અપાતા હતા, હવે દર અઠવાડિયે અપાવા લાગ્યા.

મિસ્ટર નાયરે બાલ્કનીને જાસૂદ, બોનસાઈ, ઓર્કિડ, ટ્યુલિપ, બધાંથી ભરી દીધી. દર બે દિવસે ગુલાબનો બુકે અલગ.

‘તમારે આટલાં બધાં લાવવાની જરૂર નથી.’ મિસિસ નાયર કહેતાં.

‘તને કેટલાં ગમે છે એ જાણું છું.’ મિસ્ટર નાયર હસીને જવાબ વાળતા.

અઘરું કામ તો મિસિસ નાયરનું હતું. દર મંગળવારે, લોન્ડ્રી રૂમમાં અંજલિને મળવાનું. તેની આંખોમાં આંખો નાખીને જોવાનું, હસીને વાતો કરવાની. મિસિસ નાયરે જે રેખા ઓળંગેલી તેનો નશો અકબંધ હતો, તેના લીધે તેમને બધું જ જીવંત લાગી રહ્યું હતું.

એવામાં મિસ્ટર નાયર એક દિવસ એક નાનકડો મોગરાનો છોડ લઈ આવ્યા, જાણે ગરમ થઈ ગયેલા તેલમાં પોતાના તરફથી સૂકું લાલ મરચું નાખતા હોય એમ.

‘આની શું જરૂર હતી? અહીં તો આ આસાનીથી મળતાય નથી, ઠંડા પ્રદેશમાં.’ મિસિસ નાયરે કહ્યું, પણ તેમને અંદર અંદર આ વાત ગમીય ખરી.

‘ઈટ્સ ઓકે. થોડું શોધવું પડ્યું. તારે ધ્યાનેય સરખું રાખવું પડશે આનું.’ મિસ્ટર નાયરે કહ્યું.

તેમનું ઘર હવે રંગોથી ભરેલું હતું, અને બાલ્કની સુગંધથી મઘમઘી રહી હતી.

દિવસે ફૂલ-છોડની સંભાળ લેવાતી. રાત્રે, બંને એક એક ઈંટ ધ્યાનથી ગોઠવતા, પોતાની દુનિયા ફરી બનાવવા. પણ તેમને ખબર નહોતી કે સમયે તેમને જાણ પણ ન થાય એમ ચોરીછૂપીથી તેમની દુનિયાની બ્લૂપ્રિન્ટ બદલી નાખી હતી. હવે જે દુનિયા બની રહી હતી તેને શું કહેશું? જૂની દુનિયાનો પડઘો, કે એનો પડછાયો?

*

નવેમ્બરના અંતમાં એ વરસનો પહેલો બરફ પડ્યો ત્યારે તે લોકો વોશરને ફરતું જોઈ રહ્યા હતા. અંજલિના ચહેરા પરના ભાવ જોઈ મિસિસ નાયરને ચિંતા થઈ.

‘મિસિસ નાયર, એક વિચિત્ર વસ્તુ થઈ રહી છે.’ અંજલિએ કહ્યું.

‘શું?’

‘મને લાગે છે કે મારાં અમુક કપડાં ક્યાંક મિસિંગ છે.’

‘હા, વિચિત્ર વાત તો છે. કારણ કે હું હોઉં ત્યારે તો કોઈ આવતું નથી અહીં.’
‘હા, ઘણું વિચિત્ર છે.’

મિસિસ નાયરે એક ઘડી વિચાર્યું. કોઈ નવો છોડ પસંદ કરી રહ્યાં હોય એટલી સંભાળથી તેમણે શબ્દો પસંદ કર્યાં.

‘એવું બની શકે કે તારાથી અમુક કપડાં વોશરમાં રહી જતાં હોય. એવું બનતું હોય છે ઘણી વાર. મારાથીય થાય છે. વોશર છેય ઊંડું ધોવાઈ જાય એટલે કપડાં એક તો ચોળાઈ જાય, અને ક્યારેક વોશરની દીવાલો સાથે ચીપકી જતાં હોય છે.’

‘હા, એ એક જ શક્યતા છે.’ અંજલિએ કહ્યું. મિસિસ નાયર અંજલિના શબ્દો ઉકેલવા મથી રહ્યાં.

‘આજે એકદમ સરખી રીતે જોઈ લેજે, કશું રહી ન જાય એટલે.’ મિસિસ નાયરે કહ્યું.

‘હા. આજે સરખું ધ્યાન રાખીશ.’

આ વાતની અસર તેમની વૈવાહિક આત્મીયતા પર પણ તરત પડી. મિસ્ટર નાયરે તેમની કમર પર હાથ મૂક્યો ત્યારે મિસિસ નાયરનું ધ્યાન ક્યાંક બીજે જ હતું.

‘મને લાગે છે અંજલિને ખબર પડી ગઈ છે.’ મિસિસ નાયરે કહ્યું.

મિસ્ટર નાયરે તરત હાથ પાછો ખેંચી લીધો – ‘ખરેખર?’

‘હા. મને આખી વાતની હવે શરમ આવી રહી છે. હું જ મૂર્ખ એવું માની બેઠી કે એનું ધ્યાન નહિ જાય.’

‘કોઈ વાંધો નહિ. ડોન્ટ વરી. આપણી પાસે જે છે, એને બસ કોઈક રીતે પાછું સરકાવી દે.’ મિસ્ટર નાયરે તેમના ફોનમાં ખોવાઈ જતાં કહ્યું.

‘આપણે આની જરૂર પડે એવું થવા જ નહોતું દેવાનું.’ થોડા સમય બાદ મિસિસ નાયર બોલ્યાં, પણ ત્યાં સુધીમાં તો મિસ્ટર નાયર એટલા દૂર થઈ ગયેલા કે મિસિસ નાયરના શબ્દો તેમના સુધી પહોંચ્યા જ નહિ. મિસિસ નાયર નિરાશાથી તેમના ડ્રોઅરમાં પડેલાં કપડાંને જોઈ રહ્યાં જેના પર નાનાં સફેદ ફૂલોની ડિઝાઇન હતી.

શુક્રવારે મિસિસ નાયર તે સાથે લઈ ગયા, કોઈક રીતે એને પાછું સરકાવી દેવા.

પણ જ્યારે તેમણે દર અઠવાડિયાની જેમ અંજલિનાં કપડાંનું ધ્યાન રાખવાની ઓફર કરી, ત્યારે અંજલિએ તેમને માનથી ના પાડી.

‘હું ઘણા સમયથી દર અઠવાડિયે તમને મારાં કપડાંનું ધ્યાન રાખવાનું કહું

છું અને પોતે ભાગી જાઉં છું. તમને એનો ભાર લાગતો હશે. એ સારું ન કહેવાય. આજે હું અહીં જ રહીશ, તમે ચિંતા ન કરો.’ અંજલિએ સ્મિત કર્યું.

‘ના, ના, એમાં ભાર શું? હું હજી કહું છું... તું જઈ શકે છે. તારાં કપડાંને કંઈ જ નહિ થવા દઉં.’

‘એ તો મને ખબર છે. પણ તોય, આજે કંઈ નહિ તો તમને કંપની તો આપું.’ અંજલિએ કહ્યું. તેના અવાજની ઉખામાં રહેલી ઠંડક મિસિસ નાયરને અડી, અને ધ્રુજાવી ગઈ.

મિસિસ નાયરે જ્યારે પોતાનાં કપડાં ડ્રાયરમાં નાખ્યાં, ત્યારે તેમને થયું કે અંજલિ તેની અંડરવેર પકડી પાડે તો સારું. કબૂલાત કરવાની આખી લપમાંથી બચી જવાય. મિસિસ નાયરને સમજાયું કે કબૂલાત કરવા કરતા રંગે હાથ પકડાઈ જવું જ વધારે સહેલું છે. પણ અંજલિનું ધ્યાન ન ગયું. એકાદ કલાક બંને લોન્ડ્રી રૂમમાં બેસી રહ્યાં, આડી-અવળી વાતો કરતાં. તેમની વાતો પર નહિ બોલાયેલા શબ્દો ઝળૂંબી રહ્યા હતા, છેક સુધી.

એ પછીના અઠવાડિયે મિસિસ નાયર લોન્ડ્રી રૂમમાં એકલાં હતાં. અંજલિ નહોતી આવી.

પાછાં જતી વખતે મિસિસ નાયર ‘૧૩-અ’ સામે રોકાયાં. દરવાજો ખખડાવ્યો. ચાર ટકોરા પછી દરવાજો ખૂલ્યો.

‘કેમ છે? આજે તું લોન્ડ્રી રૂમમાં આવી નહિ એટલે મને થયું કે ચેક કરું, બંધું બરાબર તો છેને. મને થયું તું ભૂલી ગઈ હશે કે આજે મંગળવાર છે.’ મિસિસ નાયરે કહ્યું.

‘હા...ના. એટલે...મને યાદ તો હતું, પણ મારી એકઝામ આવી રહી છે. અને પેકિંગ પણ ચાલુ કરવાનું છે. તમે મારું વેઇટ ન કરતા હવે. મારું બહુ ઠેકાણું નથી.’ અંજલિએ કહ્યું.

અચાનક મિસિસ નાયરને યાદ આવ્યું કે ડિસેમ્બર અડધો પસાર પણ થઈ ગયો છે, અને અંજલિ જલદી એપાર્ટમેન્ટ છોડીને બીજે ચાલી જશે.

‘અરે હા... યાદ આવ્યું. પેકિંગમાં કોઈ હેલ્પ જોઈતી હોય તો કહેજે. અને તું બહુ બિઝી હોય તો મને તારી બેંગ આપી દે, હું કરતી આવીશ. મને તો કંઈ ફેર નથી પડતો.’ મિસિસ નાયરે કહ્યું.

‘પાક્કું એવી જરૂર પડી તો તો કહીશ જ ને. થેંક યુ.’ અંજલિએ સ્મિત કર્યું, અને પછી હાથ હલાવી દરવાજો બંધ કરી દીધો.

તે રાત્રે મિસિસ નાયરે કહ્યું – ‘તેને સો ટકા ખબર છે. આજે લોન્ડ્રી રૂમમાં પણ નહોતી આવી.’

‘હશે. બહુ ચિંતા નહિ કરવાની.’ મિસ્ટર નાયરે ઉડાઉ રીતે કહ્યું.

મિસિસ નાયરે બધાં કપડાં ઉતારી તેમની પાસે પડી રહેલી અંજલિની અંડરવેર પહેરવાનો એક ઘેલછાથી પ્રયત્ન કર્યો. કમર પાસેથી ઘણી ખેંચાવાને લીધે ઇલાસ્ટિક ઢીલું પડી ગયું. અંડરવેર કોઈ કામની ન રહી.

મિસિસ નાયરે અરીસામાંથી જોયું. મિસ્ટર નાયર તેમને જોઈ રહ્યા હતા. પણ તેમના ચહેરા પર બધી જ ઇચ્છાઓ સુકાઈ ગઈ હતી. તે ચહેરા પર દયાનો ભાવ જોઈને મિસિસ નાયરે તરત મોં ફેરવી લીધું.

*

તે પછી મિસિસ નાયર અંજલિને ક્યારેય મળી ન શક્યાં. લૉન્ડ્રી રૂમમાં તો નહોતી જ આવતી, પણ ક્રિસમસ પર ફેરવેલ ડિનર પર મિસિસ નાયરે અંજલિને આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે અંજલિએ કહ્યું કે તે નહિ આવી શકે કારણ કે તે વ્યસ્ત છે.

ડિસેમ્બરના છેલ્લા દિવસે, જ્યારે રસ્તા પર બધે જ બરફ જામી ગયો હતો, ત્યારે એક મૂવિંગ ટ્રક તેમના એપાર્ટમેન્ટની પાસે આવીને ઊભી રહી. મિસિસ નાયર તેમના લિવિંગ રૂમની બારીમાંથી બંધું જોઈ રહ્યાં.

વાસણો ખખડવાનો, સૂટકેસના ઢસડાવાનો અવાજ આવ્યો. તેમણે બાલ્કનીમાંથી જોયું, અંજલિએ ધીરે ધીરે પોતાનો બધો સામાન ટ્રકમાં ભરી દીધો. ટ્રક ગઈ. તેની કાળી ગાડીમાં બેસીને ટ્રકની પાછળ પાછળ અંજલિની ગાડી પણ ગઈ, અને થોડી વારમાં દેખાતી બંધ થઈ. ખાલી ટાયરનાં નિશાન બરફમાં હજી દેખાઈ રહ્યાં હતાં.

મિસિસ નાયર થોડીવાર બેસી રહ્યા. પછી ઊભા થઈ તેમણે ખૂણામાં પડેલો મોગરાનો છોડ ઉઠાવ્યો, અને જઈને ડસ્ટબિનમાં ફેંકી દીધો.

માણકી | ડૉ. ભરતસિંહ એચ. બારડ

વહેલી પરોઢે માણકી ઘરના પાછળના દરવાજેથી નીકળી દેવાભાઈના તબેલામાં થઈને ફળિયાના નાકે પહોંચી. જઈને જુએ તો ભાથી ત્યાં પહેલેથી આવીને ઊભો જ હતો. ભાથીને જોઈ માણકી તેને ભેટી પડી. ભાથીએ કહ્યું, ‘માણકી, આ બંધું મેલ. જલ્દી નેકળીએ, નકર કોક જોઈ જહે તો ઉપાધિ થહે.’ માણકીની આંખો એના ઘરના ઝાંપાને અને ફળિયાને જાણે કે છેલ્લી વાર જોઈ રહી હતી. આંખોમાંથી વહેતાં ચોધાર આંસુઓ માણકીને આ ગામ છોડી જલ્દીથી ચાલ્યા જવા ફરમાન કરી રહ્યા હતા. માણકીનું નાનું પોટકું અને સૂટકેસ પકડી

ભાથી માણકીને લઈ સામેના ડુંગર તરફ ઝડપથી ડગલાં ભરવા લાગ્યો. ચાલતો જાય અને માણકીને કહેતો જાય કે, ‘દન ઊગ એ પેલ્લા આ ડુંગર સડીને પાસળ ઊતરી જઈએ તો જગ જીત્યા, નકર ધનિયો આપડા કટકા જ કરી નાંખહે હમજજે માણકી.’ માણકીય જાણે નરકમાંથી છૂટી હોય અને નવો જન્મારો જીવી લેવાના મનોરથ સેવતી ભાથી સાથે ઝડપથી ચાલી રહી હતી.

ડુંગરની ટોચ સુધી પહોંચતાં પહોંચતાંમાં તો ભરભાંખળું થયું ને દૂરથી માણકી છેલ્લી વાર ગામ તરફ તિરસ્કારથી જુએ છે, તેનાથી ભૂમ પડાઈ જાય છે કે—‘ઉં આઝાદ સું, જોઈ લે ફાડ્યા...તારો તરાસ ઘણો વેઠ્યો, પણ અમ ઉં આઝાદ સું હાહરા ફાતરા...હા...ક...થૂ.’ દૂરથી છૂટાછવાયાં છાપરાંમાં દીવા ટમટમતા દેખાતા હતા, એટલે ભાથીને ખ્યાલ આવી ગયો કે ગામલોકો જાગવા લાગ્યા છે. જોકે હવે તેઓ તેમની પકડથી ઘણા દૂર હતા એટલે ચિંતાની કોઈ જરૂર નહોતી. જંગલમાં સતત ચાલતાં ચાલતાં થાકને લીધે પેલા મહુડાના ઝાડ નીચે માણકી બેસી પડી. આ એ જ ઝાડ હતું જ્યાં માણકી ને ભાથી મળતાં. ભાથી પણ થાકને લીધે થોડો આરામ કરી લેવાના આશયથી મહુડાના ઝાડને અઢેલીને બેઠો. માણકી ભાથીનો હાથ પકડી બોલી, ‘ભાથી...તન યાદ સ? આ ઝાડના થકમાં જ આપડ પેલવેલ્લાં મલ્યાં’તાં. આંચ જ આપડ એકબીજાનાં થઈન જીબ્બાના કોલ આપેલા.’ ‘એ દા’ડો તો ચમ કરીન ભુલાય માણકી?’ કહેતો ભાથી માણકીના ખોળામાં માથું મૂકી વરસએક પહેલાંના એ દિવસને યાદ કરે છે. થાકને લીધે માણકી અને ભાથીની આંખ ક્યારે મળી ગઈ તે ખબર જ ના રહી.

નાનપણથી જ માણકી એની મા જોડે કે પછી મોટીબહેન જોડે બકરાં ચરાવવા ડુંગરે જતી. ઘણી વાર માણકી કંઈક ખાવા રિસાતી ત્યારે એની મા જંગલમાં કાંઠાં પાડી પ્રેમથી ખવડાવતી અને માથે હાથ ફેરવી વહાલ કરતી અને કહેતી કે ‘માણકી, તારી બુન મંજુન તો પૈણાઈ, અમ તારું ક્યાંક હારી જગ્યાએ ઠેકાણું પડી જાય એટલ ગંગા નાહ્યા.’ માણકી વળતો જવાબ આપતી કે, ‘બા, હું તન મેલીન ચાંચ જવાની નથી. બાપા તો દાડૂ ઢેચી ઢેચીન તન મેલીન ભગવાન પાહે જતા રયા. મારી બુન પણ લગન કરીન જતી રઈ. હુંય જતી રે’ તો તારી હંભાળ કુણ કરહે?’ માણકીની મા હસી પડતી અને કહેતી કે, ‘મારી ચંત્યા તું ચાં હુધી કરે? તું તો પારકું ધાંન કે’વાય, એક દન તો તારે જવું જ પડહેન?’ એમ વાતો કરતા જાય અને બકરાં ચરાવી બંને સાંજ પડે ઘેર જાય, વાળું પતાવે અને સૂઈ જાય.

સમયનાં વહેણ વહેતાં ગયાં ને માણકી મોટી થઈ. સારાં સારાં ઘરનાં માગાં માણકી માટે સામેથી આવવા લાગ્યાં. માણકીની મા માણકીને જોવા આવનાર દરેકને એક સવાલ જરૂર કરતી કે, ‘તમ ‘મહુડી’ વાપરાં સાં?’ જે ઘેર દાડૂનું ચલણ હોય ત્યાં માણકીની મા ‘ના’ જ પાડી દેતી. સમાજના આગેવાનો માણકીની પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

માને સમજાવતા કે ‘ મહુડી’ વગરનું ઘર હોધવા જે તો આખી જિંદગી નેકળી જહે, તો ય ‘મહુડી’ વગરનું ઘર આપણા મલકમાં ની મલે. તારી સોડી કુમવારી ના રાખવી ઓંચ તો મમત મેલ.’ પણ માણકીની મા જાણે કે મક્કમ હતી કે ‘કુંવારી રહે તો હું જીવે ત્યાં હુધી ખવરાયે, ઉં ની હોઉં તાંણ ભગવાંન જે કર એ ખરું. પણ ‘મહુડી’ તો ના જ જુવે.’ ગામલોકો પણ એની વ્યથા જાણતા હતા એટલે કંઈ બોલ્યા વગર ચાલ્યા જતા. તેનો પતિ રોજ ‘મહુડી’ પીને આવતો અને માણકીની માને ઢેરમાર મારતો. માણકીએ આ નાનપણથી જ જોયું હતું. એટલે જ તો એ પણ એની માની વાતને ટેકો પૂરતી કે ‘લગન કરું તો હળો ના પીતો આંચ ત્યાં જ.’

માણકી રોજ ડુંગરે બકરાં ચરાવવા જતી. ત્યાં ગામનો ભાથી પણ તેનાં બે-ચાર બકરાં ને ગાયો લઈ ચરાવવા આવતો. ભાથી માણકીથી દૂર નાના ઢોળાવવાળી જગ્યા પર ઢેર ચરાવતો. એક વાર માણકીનો પગ લપસ્યો ને તે કાંટાળી ઝાડીમાં જઈ પડી. માણકીને માથાના ભાગે પથ્થર વાગતાં લોહી દદડવા લાગ્યું અને હાથે બાવળના કાંટા વાગતાં માણકી ‘બચાવો બચાવો’ની બૂમો પાડવા લાગી. થોડે જ દૂર ગાયો ચરાવતો ભાથી આ બૂમો સાંભળી તરત જ દોડી આવ્યો અને માણકીનો હાથ પકડી તેને બહાર ખેંચી મહુડાના ઝાડના ટેકે બેસાડી. માણકી તો દર્દના લીધે કણસતી હતી. ભાથીએ માણકીના હાથે અને પગે વાગેલા કાંટા કાઢ્યા ને માથે પાટો બાંધી દીધો. એ દિવસથી માણકીના હૃદયમાં ભાથી પ્રત્યે કૂણી લાગણી બંધાયેલી. ત્યારબાદ માણકી જે કંઈ ખાવાનું લાવતી ભાથી ને માણકી બંને પેલા મહુડાના ઝાડ નીચે બેસી જોડે ખાતાં, વાતો કરતાં ને ઢેર ચરાવતાં. એમ ને એમ દિવસોના દિવસો ને મહિનાઓ વીત્યા ને ક્યારે એકબીજામાં ઓળગોળ થઈ ગયા એ માણકી કે ભાથીને ખબર જ ના રહી. એક દિવસ માણકી બોલી, ‘ભાથી, હાર્યુ કઉં સું! હું તારા વગર નઈ જીવી હકું. તું ગમે તે કર, પણ મન તારી હંગાત્યે લઈ જા.’ ભાથી પણ માણકીને એટલા જ વહાલથી કહેતો, ‘માણકી, તન હું લાગ સ? હું તારા વગર જીવી હકું? આ જનમારો તો તારા નામે જ કરી દીધો સ. બોલ આજે જ ભાગી જવું સ? શે’રમાં જઈ મજૂરી કરહું, પણ જીવહું તોય હંગાથે, ન મરહું તોય હંગાથે.’ માણકી હસી પડી ને કહેતી કે ‘એવો સમય આવહે તો ઈમ કરહું, હાલ તો મારી બાની ચાકરી કુણ કર બોલ?’

સમયને જતાં ક્યાં વાર લાગે છે? એક દિવસ માણકી બકરાં લઈ ડુંગરે ચરાવવા ગઈ હતી. મધ્યાહ્નની વેળા હતી. આકરો ઉનાળો હતો એટલે લીલું તણખુંય ડુંગર પર શેનું હોય? સૂરજદાદાય જાણે મન મૂકીને અંગારા વરસાવી રહ્યા હતા. સૂકાં પાંદડાંઓ ઝાડ પરથી ખરી પડતાં ડુંગર અને ઝાડ દૂરથી બોડાં ભાસતાં. એ વેળા એ ફળિયાના મગનકાકાનો દીકરો અશોક દોડતો ડુંગર તરફ આવતો દેખાયો.

અશોકને આવતો જોઈ માણકી સામે દોડતી ગઈ.

‘હું થ્યું સે લ્યા, ચમ આમ દોડતો આયો. અડકાયું કૂતરું પાસળ પડ્યું સ ક હું?’ બોલતી માણકી હસવા લાગી

‘માણકી ગજબ થઈ જ્યો...’

‘હું થ્યું પણ, એ તો કે’...

‘માણકી...તા...તારી..બા...’ ને શ્વાસ ચઢતાં અશોક બેસી પડ્યો.

‘હું? અશોક્યા, તું હું બોલ સ? હું થ્યું મારી બાને? કાંચ હમજાય એવું બોલ ન.’

‘તારી બાન એરું આભર્યો સ...’ કહેતો અશોક ચોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યો.

માણકીના પગ તળેથી જાણે કે જમીન સરકી ગઈ હોય તેમ તે ફસડાઈ પડી. કાંઈ જ બોલી શકવાની તેનામાં તાકાત ન રહી. મૂઢની જેમ તે સ્થિર ઊભી ને તેની દૃઢડતી આંખો અશોકની વાતને હજુય માનવા તૈયાર ન હતી. તેના રુદને જાણે કે જંગલનાં પત્તેપત્તાંને હચમચાવી મૂક્યાં હતાં. સૂમસામ અરણ્યને વીંધી નાંખતી ‘બા...’ ચીસ પાડતી માણકીએ ડુંગર પરથી દોટ મૂકી. રડતી જાય ને ભગવાનને પ્રાર્થના કરતી જાય કે ‘જોજે હો ભગવાંન, મારો આ એક જ સહારો સ. ઈન કાંચ થ્યું તો મારું કુણ સ?’

ફળિયામાં જઈ માણકી જુએ છે કે ફળિયાનાં અને ગામલોકો ભેગાં થઈ ગયાં છે. નાથીકાકી, સુધાકાકી, મગનકાકા ને નાનાં-મોટાં સૌ આંગણામાં ભેગાં થઈ ગયા છે. સુધાકાકી માણકીને હૃદય સાથે ચાંપી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા લાગ્યાં. માણકી ઘરમાં જઈને જુએ છે તો તેની આંખો ફાટી ને ફાટી રહી જાય છે. તે જુએ છે કે તેની બાને જમીન પર સુવડાવેલાં છે, મોઢે ફીણ આવી ગયાં છે, આંખો પહોળી થઈ ગઈ છે. પોક મૂકીને રડતી માણકી ‘મગનકાકા, મારી બાન દવાખાને લઈ જાં, મારી બાન બચાઈ લ્યો’ કહેતી કરગરી રહી હતી. હાજર ગામલોકો પણ માણકીનો વલોપાત જોઈ રીતસરનાં રડી પડ્યાં હતાં. ‘બેટા, ઘણું મોડું થઈ જ્યું સ.’ કહેતા મગનકાકા માણકીના માથે હાથ ફેરવી આંખોના ખૂણા લૂછતાં જણાવે છે કે ‘તારી બા વાડામાં લાકડાં લેવા જઈ’તી. લાકડાંમાં ભોરીંગ અસે એ તારી બાન ચાંથી ખબર આંચ બેટા. આ તો એણે બૂમ પાડી તાણ અમે દોડતા જઈન જોયું તો તારી બા નીચે બેહી પડી’તી. ઈની આંખો ફાટી જવા માંડી’તી, અન એક હાપ ઈના પાહેથી જતો જોયો. તારી બા કાંચ બોલ એ પેલ્લાં તો બેભાંન થઈ જઈ. હું ન અશોકની બા તારી બાન ઊંચી કરીન આંચ લાયાં, પસી જગદીશભૈએ નાડી જોઈ પણ.....પણ ધબકારા જ ન’તા બેટા...’ માણકીની આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વરસી રહ્યા હતા. પરસાળમાં અંબેમાના ફોટાને જોઈ હૈયાફાટ રુદન કરતી માણકી બોલી, ‘મા...તું તો મા સે કે દશમન? મીં તારું હું બગાડ્યું’તું, ક તીં આવું કર્યું?’

થોડીવારમાં મંજુ અને બનેવી પણ આવી જાય છે. બાને વળગી પડેલી માણકીને મગનકાકા અને ગામલોકો મહામુસીબતે છૂટી પાડી તેના મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર માટે લઈ જાય છે. માણકીના રુદને આખું વાતાવરણ ગજવી મૂક્યું હતું. થોડા દિવસ મંજુ સાથે રહી એટલે માણકીને ઓછું ન લાગ્યું. પણ મંજુના ગયા બાદ માણકી ઘરમાં સાવ સૂની અને એકલી થઈ ગઈ. માણકીને એટલો બધો આઘાત લાગ્યો હતો કે તે સૂનમૂન બેસી રહેતી. ઘર જાણે કે ખાવા આવતું હોય તેમ માણકી મોટાભાગે ઘરની બહાર આંગણામાં જ બેસી રહેતી ને રડ્યા કરતી. મગનકાકા અને સુધાકાકી સાથે વાતો કરતી ને એમ જ દા'ડો કાઢતી. બીજી તરફ ભાથી દરરોજ માણકીની રાહ જોતો ને નિરાશ થઈ પાછો ફરતો. પણ માણકી ડુંગર પર જવાનું જ જાણે કે ભૂલી ગઈ હતી. ન કોઈની સાથે બોલવું-ચાલવું કે ન બકરાં ચરાવવા જવું. એ તો બસ મૂઢ બની બેસી રહેતી. ભીની આંખોએ વિચારો કર્યા કરતી ને મન મનાવતી કે 'આ ના આ દા'ડા જીવનભર થોડા રહેશે, આજ દુઃખ સ તો ભગવાંન કાલ સુખ પણ આલશે.' એવામાં એક સંબંધીનાં સગાંનું પાડોશના ગામથી માણકી માટે માંગુ આવ્યું.

ફળિયાના મગનકાકા અને એક-બે પડોશી સિવાય માણકી પર જીવ બાળે એવું હતું કોણ? એ માણકી પણ સમજી ગઈ હતી. મંજુની ભીતર પણ એવું ખરું કે માણકીનું ક્યાંક સગપણ થઈ જાય તો આ 'ભાર'માંથી મુક્ત થવાય. એમાંય 'સગાંમાં સગું' હતું એટલે મંજુએ કાંઈ પૂછપરછ કર્યા વગર જ માણકી તરફથી 'હા' ભણી દીધી. માણકીના રોમેરોમમાં તો ભાથી હતો પણ 'જેવાં જેનાં નસીબ' માની પોતાના હૃદયના ખૂણે ભાથીને હંમેશાં માટે ધરબી દઈને લગ્ન માટે 'હા' કહે છે. સમય જતાં ભાથી પણ પોતાને ભૂલી જશે એમ મન મનાવી માણકી સાસરીયે જાય છે. શરૂ શરૂમાં તો ઠીકઠાક ચાલ્યું પણ થોડા જ દિવસોમાં માણકીના જીવનમાં મુસીબતોનો દોર ફરી ચાલુ થયો. તેનો માથાભારે ધણી ધનિયો દરરોજ દારૂ પીને તોફાન કરતો ને માણકીને ગાળો બોલતો. ગાળોનો સિલસિલો માર મારવા સુધી ક્યારે પહોંચી ગયો એ માણકી જ જાણતી હતી. ધીરે-ધીરે આ ક્રમ રોજનો થયો. રોજ માણકી માર ખાતી... ક્યારેક પાડોશી દેવાભાઈ તેની બૂમો સાંભળી દોડી આવતા. પણ ધનિયો હાથમાં ધારિયું લઈ સામે થતો. એના આ સ્વભાવના લીધે તેના ઘેર કોઈ કંઈ કહેવાની હિંમત ન કરતું. અડધી રાત સુધી ગાંમમાં રખડતો ધનિયો ક્યારે આવે એ નક્કી ના હોય. ઘેર આવે અને જો માણકીની આંખ મીંચાઈ ગઈ હોય તો માણકીનું આવી જ બને. અડધી રાત્રે પણ જ્યાં સુધી ધનિયો સૂઈ ના જાય ત્યાં સુધી માણકીએ ખાટલાની ઈસ પાસે બેસી રહેવાનું ને ધનિયાના પગ દબાવવાના. માણકી મૂંગા મોઢે બધું સહન કરતી અને તેની બાને યાદ કરતી ચોધાર આંસુએ રડતી. 'આજ નહીં તો કાલ, મારો ભગવાંન મારું હાંભળહે...' એ

આશાએ માણકી માર ખાઈને પણ ત્યાં રહેતી. કોઈ વાર મંજુના ઘેર જવા કે પોતાના પિયર જવા ધનિયાને કહેતી ત્યારે ધનિયો ધરાર ના પાડી દેતો. માણકીને ઘણી વાર ભાથી યાદ આવતો ને મનમાં થતું કે ‘એ દા’ડો ભાથી હંગાથે જતી રઈ ઓત તો આજ આ દા’ડો ના ઓત.’

માણકીના સસરા આખો દિ’ ખેતરમાં કામ કરતા. ધનિયો તો આખો દિવસ મહુડી પીને ક્યાંય પડ્યો હોય, એટલે માણકી આખો દિવસ ઘરનું વૈતરું કરીનેય બપોરે સસરાનું ભાથું લઈ ખેતરે જતી. ઘણી તો ઘણી, માણકીની સાસુ પણ તેને ત્રાસ આપવામાં કોઈ કયાશ ના મૂકતી. શેર માટીની ખોટ માણકીને દિવસમાં એક વાર મહેણાં સાંભળવા મજબૂર કરતી. રોજેરોજ માણકી રડી રડીને દિવસો કાઢતી ને મનથી વિચારતી કે ‘નાંનપણમાં બાપા જતા યાં, પસી બાયે જતી રઈ. ના પિયરમાં કોઈ મલ, ના હાહરીમાં... ભગવાંન યાં હુધી પરીક્ષા લે? ઈના કરતાં તો તું મનય લઈ લે.’ એક બપોરે માણકી તેના સસરાનું ભાથું લઈ ખેતરે જતી હતી. ડુંગરની તળેટી સામેના ઢોળાવને પસાર કર્યા બાદ થોડાં ખેતરો આવ્યાં, ત્યાર બાદ આવતા એક ધૂળિયા નેળિયામાંથી માણકી પસાર થઈ રહી હતી. પાનખરને લીધે ઝાડ પર્ણહીન થઈ ગયાં હતાં. પવનના સુસવાટા ગરમ હવા ફેંકતા હતા. સૂમસામ અને નીરવ શાંતિમય જંગલમાં નેળિયામાંથી પસાર થતી માણકી સામે અચાનક જ ભાથી આવીને ઊભો રહી જાય છે. ભાથીને જોતાં જ માણકી નિ:શબ્દ બની જોતી જ રહી જાય છે. પણ તેની વરસતી આંખોએ ભાથી સમક્ષ પોતાની પીડા વ્યક્ત કરી જ દીધી હતી. ‘માણકી, ભૂલી જઈ? તારા ભાથીને ભૂલી જઈ? ઉં તારી ચ્યારનીં રાહ જોઉં સું...’ ભાથી વાક્ય પૂરું કરે એ પહેલાં તો માણકી તેને વળગી ને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. ‘ભાથી....ભા....થી, મન તારી હંગાથ લઈ જા. લઈ જા મન આ નરકમાંથી બા’ર.’ કેટલીય વાર સુધી બંને એકબીજાના આલિંગનથી છૂટતાં નથી. માણકી રડતી જાય ને વિનવણી કરતી જાય કે... ‘ભાથી, હેંડ ઉં તારી હંગાથ આબ્બા તિયાર સું, તું જ્યાં લઈ જે તાં ઉં આયે, મજૂરી કરહું, દાડી કરહું, ભાગિયા તરીકે રઈસું, ગમે તે કરહું, ન જીવી લેહું, પણ આંયથી મન દૂ...ર લઈ જા, ભાથી.’ ભાથી માણકીને સમજાવે છે કે ‘કાલ હવારે વેલ્લા પરોઢે ગાંમના ચોરે ઉં તારી રાહ જોયે. તું જલ્દી આઈ જજે.’ માણકી ભાથીનો હાથ પોતાના માથે મૂકી વળી વળી પૂછ્યા કરે છે કે, ‘ભાથી, હાચ્યુ તું આયે ન? તું નીં આવ તો તારા હમ, કૂવામાં કૂદી જે...’ કહેતી, વિનવતી માણકીની આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વરસવા લાગ્યો હતો.

સૂકાં પાંદડાં પર કોઈનો પગરવ સંભળાતાં માણકી એકદમ બેઠી થઈ ગઈ. સામે એક નોળિયો આમતેમ દોડતો દેખાયો. ભાથી પણ આ સળવળાટથી જાગી ગયો. જુએ છે કે સૂર્યોદય થઈ ગયો હતો. ઝડપથી સામેના રસ્તે થઈ નજીકના એક પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

નાનકડા ગામમાં ભાથી-માણકી પહોંચી ગયાં. જેવા ગામના સ્ટેશને પહોંચ્યાં કે થોડી જ વારમાં એક બસ આવી. માણકીનો હાથ પકડી ભાથી સામાન લઈ ઝડપથી બસમાં બેસી ગયો ને થોડી વારમાં તો બસ ઊપડી. આંસુ લૂછતી માણકી જાણે કે કસાઈવાડેથી એક ગાય પોતાનો જીવ બચાવી જઈ રહી હોય તેમ આ નર્કમાંથી છૂટી હતી. બસની બારીમાંથી બહાર જોતી માણકીની નજર સમક્ષ બસની ગતિ કરતાં તો તેનો ભૂતકાળ, તેની યાતનાઓ અને તેની વેદના તેજ ગતિથી દોડી રહ્યાં હતાં...

પ્રકીર્ણ

મહાભારતમાં યુદ્ધદર્શન : હિમા યાજ્ઞિક, 2016, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ. રાજકોટ, પૃ. 448, રૂ. 650 ઝબકાર : તિલક કેશવાણી 2021, તિલક કેશવાણી, ભુજ, પૃ. 88, રૂ. 60 મરમી જનોના સ્નેહ સંદેશ : સંપા. નિરંજન રાજ્યગુરુ, 2021, જ્ઞાનની બારી, અમદાવાદ, પૃ. 112, રૂ. 200 માનવવામાંથી મહાત્માની સફર : ડૉ. ચત્રભૂજ બી. રાજપરા, 2021, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, પૃ. 48, રૂ. 50 અહિંસક ક્રાંતિકારી ગાંધી અને વિનોબા : ડૉ. ચત્રભૂજ બી. રાજપરા, 2021, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ., રાજકોટ, 24+408, રૂ. 450 આકલત : ધરમસિંહ પરમાર, 2021, પરિમલ ફાઉન્ડેશન, રાદનપુર, 12+100, રૂ. 80 કોરોના વિષાણુ : (ડૉ. રાજેશ પરીખ), અનુ. ડૉ. નિખિલ ખારોડ, 2021, સંવાદ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. 192, રૂ. 300 કરચ્છનાં ત્રિભાસી મહિલા સર્જકો : સંકલન હરેશ ધોળકિયા, 2021, ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ, ભુજ, પૃ. 48, રૂ. 50 દેવદાસી : નાથાલાલ ઓડેદરા, 2021, માતૃછાયા, શેરી નં. 7, કડિયા પ્લોટ, પોરબંદર, 10+98, રૂ. 176, સ્ત્રીભૂષણ હત્યા અટકાવો : ડૉ. કાંતિ પી. ત્રિવેદી, 2020 (બીજી) સનરાઇઝ પબ્લિસર્સ એન્ડ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર્સ, 82, રૂ. NIL ચૈતન્યના ઉપવનમાં : અનુ. જગદીશ પરીખ, 2012, 2, આકાશનીમ સોસાયટી, બોડકદેવ, અમદાવાદ-54, પૃ. 68, રૂ. 70

દુર્ઘના જાડા લોટમાંથી બનાવેલાં મૂઠિયાં તળાઈ ગયા પછી ખાંડણીમાં ખંડાયા પછી પણ જે અંશ શેષ રહી જાય તે ગાંગડાનું નામ ધારણ કરે છે. પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ પદાર્થનો જે ભાગ લાડુમાં રૂપાંતર ન થઈ શકે તે ગાંગડાને ઘી-ગોળનો સહવાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ન માને તો એને સમાજ પણ અલગ છોડી દે છે ને? બસ એ ગાંગડા... જે ના ભળી શકે, ન ઓગળી શકે, ન રૂપાંતર પામી શકે એવી સમગ્ર સામગ્રી ગાંગડા કોટિની જ કહેવાય.

ગાંગડા પોતાની જાતનું રૂપાંતરણ થવા દેવાના મતના નથી હોતા. એમનો અહમ્ તેમને એકલા પાડી દે છે. એકલા પડ્યાનો રંજ ગાંગડાને હોતો નથી પણ નહિ ભળ્યાનો આનંદ તેમની જાણે કે ઉપલબ્ધિ હોય તેવું તે માને છે. સમાજમાં, પરિવારમાં આવાં સદસ્યો હોય છે કે જેઓ સૌ સાથે ભળી જવાને બદલે પોતીકી મુદ્રાને નોખી રાખવાની જિદ્દ લઈને બેઠાં હોય છે. એવાં જિદ્દી સદસ્યો ગાંગડાનું સ્વરૂપ છે. ગાંગડા નહિ ઓગળવાની જિદ્દ છે, રૂપાંતર ન પામવાની હઠ છે. ગાંગડા પોતે અનુકૂળ થવા માંગતા જ નથી... એવી સ્થિતિમાં શું થઈ શકે? ગાંગડાને સમજાવાય, મનાવાય. ક્યારેક ધમકાવાય તેમ છતાં પણ એ પોતાની જિદ્દમાં નામકર જ રહે તો તેમને છોડી દેવા પડે. એકલા મૂકી દેવા પડે... એ પછી એમનું મન એમને મનાવશે અથવા નહિ મનાવે... પણ એ ગાંગડાને કારણે અન્ય તૈયાર થયેલી રસોઈમાં બેધ્યાન થવાની જરૂર નથી. ગાંગડાને ઢાંકી બાજુ ઉપર મેલી – લાડવા વાળવાની તૈયારીમાં ગૂંહણી લાગી જાય છે તેવું જ છે સમાજમાં જિદ્દે ચઢેલા સદસ્યોનું... દ્રાવણમાં ઓગળ્યા વિનાનું જે રહી જાય તે નીમફેરે ગાંગડા...

પ્રત્યેક જૂથમાં ગાંગડાને અવકાશ હોવાનો, મગ હોય કે મઠ, માટી હોય કે છાણ કે પછી રોગ હોય કે રાગ... ગાંગડા તો હોવાના જ... ખૂબ ચઢવ્યા પછી પણ ક્યાંક મગ-મઠનો દાણો ગંઠાઈ ગયેલો હોય તે કાચો જ રહેવાનો... માટીમાં કે છાણમાં તમને ગાંગડો મળે જ... શરીરમાં થયેલા ગૂમડાં કે કેન્સરની ગ્રંથિ એક પ્રકારના ગાંગડા છે. આ ગાંગડાને રૂપ નથી હોતું, કુરૂપ હોય છે – એ ગાંગડાને આકારનો અભરખો નથી હોતો એને તો અહમ્ની જેમ નહિ ઓગળવાની જિદ્દ જોઈએ છે... આવા જીદે ચઢેલાં વ્યક્તિત્વો પ્રકારાન્તરે ગાંગડાની ભૂમિકા ભજવે પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

છે... બહુજનસમાજ ભલે એનો અસ્વીકાર કરે, ભલે એની ઉપેક્ષા થાય પણ એવાં ઉપેક્ષિતોનું પણ ઈશ્વરનિર્મિત અને માનવનિર્મિત સ્થાન નામશેષ થવાનું નથી... એટલે જ સંતો-મહાત્માઓ અને શાસ્ત્રો પણ ઉપેક્ષિતોનો પણ એટલે જ મહિમા કરતા હશે ને?

ગાંગડાનો ભલે મહિમા ના કરીએ પણ ગાંગડા દૂર કર્યા પછી જ શ્રેયનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. અધ્યાત્મ માર્ગમાં તમે લીન થવા માગો ત્યારે મોહ, માયા, મમતા એ પ્રાણશક્તિનાં આકર્ષણો તમને તે કરવા નથી દેતાં, એ બધાંને તમારે તમારી ધ્યાનશક્તિમાં આત્માના બળે ઠારવાનાં હોય છે. જેવી જેની તાકાત, કોઈ એને ઠારવામાં સક્ષમ હોય, કોઈ ના હોય, કોઈ અડધાપડધા ઠારે – કોઈ સંપૂર્ણ ઠારે... એ સંપૂર્ણ ના ઠારે અને અધ્યાત્મની યાત્રામાં વિઘ્નો ઊભાં કરે... એ ગાંગડા જ.

ખેતરમાં વાવેતર કર્યા પછી કેટલીક જગ્યાએ ટાલાં પડે છે. ત્યાં બી અંકુરાતું નથી એ બી ગાંગડો. પૂર્ણ રીતે નહિ ખૂલેલાં કપાસનાં કાલાંને ગાંગડું કહે છે. લાંહ્યાઓ લખે પણ વાંચનારો એનો કોઈ વર્ણ ઓળખી ન શકે, વાંચી ન શકે તો એ વંચાયા વગરનો અવાચ્ય વર્ણ પણ ગાંગડો... કોઈ શાસ્ત્રકાર શાસ્ત્રનો અર્થ કરે પણ કોઈ શ્લોકને ઉકેલી ન શકે તો તેના માટે તે પણ ગાંગડો જ. તમને, તમારા કથયિતવ્યને કોઈ સમજી ન શકે તો તે નહિ સમજનાર વ્યક્તિ પણ ગાંગડો... અને તમે બધું જ સમજાવી શકો પણ કશુંક જટિલ હોય અને તમે પણ તેમાં ગોથાં ખાઓ તો તે અજ્ઞાન પણ ગાંગડો જ. ગાંગડાનું વિશ્વ પણ કંઈ નાનું નથી. ગાંગડાની પ્રકૃતિ છે – વિસંવાદ સર્જવો, સરળતાથી સાથે ન રહેવું, સહકાર ના આપવો... અડચણ ઊભી કરવી – આવાં સઘળાં પરિણામોના મૂળમાં અણસમજ કે ગેરસમજના ગોંગડાનાં ચોસલાં જ હોવાનાં. ગાંગડા હટાવ્યા પછીનાં અનાજ કે શાકભાજીનો ભાવ સામાન્ય રીતે સારો આવતો હોય છે ને?

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનની સમસ્યા હતી કે રાજ્ય સારુ પોતીકાંને મારવાં પડે? સમગ્ર જ્ઞાનના સંદર્ભમાં તેની માન્યતા ગાંગડારૂપ છે એટલે જ તો શ્રીકૃષ્ણએ તેને ઉકેલી આપવા સાતસો શ્લોકવાળી ગીતામાં પોતે સંભાષણ કર્યું. કૃષ્ણનો ઉપદેશ શું કરે છે? અર્જુનની અજ્ઞાનતાના ગાંગડા તોડે છે. એ ગાંગડા તૂટી ગયા પછી અર્જુન પાછો પોતીકાંને મારવા તૈયાર થઈ જાય છે. આ ગાંગડા જિંદી હોવાને કારણે જલ્દી કે ઝડપથી વિગલિત થતા નથી... તેમને ઓગળતાં વાર લાગે છે... ઘરમાં, ગામમાં, દેશમાં, રાજ્યમાં આવા ગાંગડારૂપ માણસો અને ગાંગડારૂપ ઘટનાઓ હોવાનાં અને રહેવાનાં. પ્રત્યેક ગેરસમજના મૂળમાં બીજું કંઈ હોતું નથી. ક્યાંક અહમ્મનો ગાંગડો હોય છે. ઓગળી શકતો નથી... તેને આપણે ઓગાળવો પડે છે... પ્રત્યેક સમસ્યાના મૂળમાં પણ એ ગાંગડાનાં જ દર્શન થવાનાં...

રાવણને રામની શક્તિનો પરિચય હતો. રાવણ ઓછો જ્ઞાની તો નહોતો પણ એનામાં અહમ્નો ગાંગડો એવો તીવ્ર અને મોટો હતો કે એ રામની સામે ઝૂકવાને બદલે ઝઝૂમ્યો અને આખરે પરાજિત થયો... કેટલાક ગાંગડા અંત સુધી જિદ્દ છોડતા નથી. કેટલાક ગાંગડા સમજાવટથી જિદ્દ છોડી શકે છે. આપણી કોર્ટો, આપણાં ન્યાયાલયો આવા સમાજની સંવાદિતામાં નહિ ભળી શકેલા ગાંગડાઓને સમજાવવાની કે ઓગાળવાની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આપણા મહાભારતમાં પણ દુર્યોધનના મનમાં જે ગાંગડો પડ્યો છે એને પોષણ મળ્યું છે – શકુનિ, દુઃશાસન અને પિતા ધૃતરાષ્ટ્રનાં પાત્રોમાંથી... એ ગાંગડો નથી ઓગળતો એટલે જ તો મહાભારત સર્જાય છે. દૂધમાં સાકર ઓગળી જાય, કાંકરી ના ઓગળે... સાકર ભળી જાય એટલે દૂધના સંગથી એ પણ નમ્ર પ્રવાહી બની જાય... કાંકરી ના ભળે એનો અહમ્ એવો ને એવો જ રહે. આમ ગાંગડાનું એક જગત હોય છે, તેમના અસ્તિત્વને કારણે જ સારપનો જગતમાં મહિમા થતો હોય છે.

ધરવાડ | હિતેશ પંડ્યા

બાપ-દાદાને જેની માયા હતી તે ખેતરનું નામ ધરવાડ. મારા ગામથી ચાલીને જઈએ તો પંદર-વીસ મિનિટ થાય. જીજીને (મા) રોજ ઘાસનો ભારો લઈને આવતાં દસ – બાર મિનિટ થતી. હવે દાદા, બાપા (ભઈ) કે જીજી ભલે નથી પણ ધરવાડ એમને દૂરથી સાદ પાડ્યા કરે છે. ના, માત્ર સાદ નથી પાડતો, મનમાં ને મનમાં ખાલીપો અનુભવે છે. ધરવાડના બધા શેઠ જીજીનાં ઝાંઝર-પગલાંને ઝંખ્યા કરે છે. જીજી રોજ મોટું ધારદાર દાંતરડું લઈ સવાર-સાંજ લીલા ઘાસનો ભારો લેવા ધરવાડ જતી. મણ-મણ વજનના ઘાસનો ભારો લઈ ઝપાટામાં ઘરે આવી રોટલા ટીપવા મંડી પડતી. જીજીની સ્ફૂર્તિ, ઉત્સાહ, કામઠાપણું ને ઝપાટા માટે શૈશવમાં ને આજે પણ મને આશ્ચર્ય થાય છે. ગાય-ભેંસ-બળદ ને ખેતીકામની વેઠ એના કરમમાં 14-15 વર્ષથી (પરણ્યા ત્યારથી) લખેલાં હતાં. પણ જીજી પોતાનો થાક અમને સંતાનોને કળવા દેતી નહિ. એના શરીર-મનમાં ગજબનો થનગનાટ હતો. ધરવાડની ભીની ફળદ્રુપ માટીમાં જીજીનાં કર્મઠ પગલાંની ભાત આજે પણ પડેલી છે. પેલો કૂણો કૂણો રજકો ને લીલુંછમ ઘાસ જીજીના હાથના સ્પર્શ વગર એકલતા અનુભવે છે. એ તો ઠીક, પણ પેલી કાળી-ભૂરી ભેંસ, બે બળદ ને પોઠિયો ગાય પણ જીજીને યાદ કરી સૂનમૂન બેઠાં છે. મોટાં ટોપલાં-તગારામાં જાતે ઈંટો ને સિમેન્ટ ઊંચકીને જીજીએ બનાવેલી પેલી નાની ઓરડી પણ જીજીની સ્નેહભરી નજર વગર કુંઠ અનુભવે છે. ધરવાડ અમારાં સૌ માટે અન્નદાતા.

પંદર એકર જમીનમાં ખેતરનાં પાછાં અલગ-અલગ સંજ્ઞાવાચક નામ. કૂવાની જમણી બાજુવાળું શાયડો, સામેવાળું જેહવટ. તેની નીચે પટાટ, રાણવાળું, ખજૂરીવાળું, દૂધીવાળું.....વગેરે. દરેક ખેતરની પોતાની વિશિષ્ટતા. કયા ખેતરમાં મગ વાવવા ને કયા ખેતરમાં ચણા કે અડદ વાવવા તે તેની ફળદ્રુપતા પરથી નક્કી થતું. કોઈ ખેતરમાં રાયડો સારો થાય તો કોઈમાં વળી તુવેર કે મગફળી. હું ચાર-પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે યુરીયા કે ડી.એ.પી. ખાતર વગર (માત્ર છાણિયું ખાતર) શિયાળામાં એક હજાર મણ ચણા (માત્ર ત્રણ-ચાર મહિનામાં) પાક્યા હતા તે હજુ યાદ છે. આજે બે બોરવેલથી પાણી વાળવા છતાં પાંચસો મણ ઘઉં કે ચણા પાકતા નથી. ધરવાડની ઉગમણી દિશાએ ભરાવદાર ડુંગર. શૈશવમાં તો એ ડુંગર જાણે સ્વર્ગનો દેવતા હોય તેવો મનમોહક ને સુંદર લાગતો. ડુંગર અને ધરવાડ વચ્ચે ડામરની કાળી-કાચી-પાકી સડક. ત્યાંથી બે-ચાર કલાકે સરકારી બસ કે વાહન પસાર થતાં કે જે ઉનાળામાં (ખેતરો ઊભા મોલ વગરનાં હોવાથી) દૂરથી ભળાય. ધરવાડની આજુબાજુ આદિવાસી; કે જેને મારાં દાદીમા ગરાહીયા કહેતા. મને યાદ છે કે હોળી વખતે ચાર-પાંચ દિવસ પહેલાંથી ઢોલ ને ડુગલી વગાડી નાચ્યા કરે ને તાનમાં આવી કિકિયારીઓ કર્યા કરે. ઉતરાણના દાડે દેવલી (કાળી ચકલી) પકડવા દોડ્યા કરે. સહજ, સરળ ને મુક્ત જીવન. પૃથ્વી અને આકાશ સાથે ગાઢ મૈત્રી. ધૂળ-માટી ને લીલાં સૂકાં ઘાસમાં આળોટવાનું ને નીલા ગગનમાં તાક્યા કરવાનું. સૂર્યોદયથી ખેતરકામમાં મંડી પડવાનું તે દન બૂડ્યા સુધી..... બપોરે મકાઈનો રોટલો ને કઢી કે અડદની દાળ ખાઈ ખેતરમાં અડધો કલાક ડાબા પડખે થવાનું.

કૂવાની જમણી બાજુવાળો ઘટાદાર આસોપાલવવાળો ઓટલો આજે સૂનમૂન બેઠો છે. વિચારે છે કે બાર-તેર વર્ષથી ભઈ (બાપા) ઓટલા પર બેસીને ચલમ કેમ પીતા નથી ને ભજન ગાતા નથી? ભઈએ કેટલા હરખથી આસોપાલવ ફરતે ચોરસ ઓટલો બનાવ્યો હતો! એ જર્જરિત ઓટલો હવે શૂન્યમનસ્ક થઈ આસોપાલવ ને પીપળાનાં લીલાં પાંદડાંઓને ટગર ટગર તાક્યા કરે છે. બાજુમાં જ ઊભેલાં સાત-આઠ કતારબંધ વૃક્ષ એ ઓટલાના બરડા પર શીતળ હાથ ફેરવ્યા કરે છે. આજે ખાટલો ઢાળી આસોપાલવના ઓટલે બેઠો છું. મુંબઈના બંધ ફ્લેટની માયાએ ઓટલાની નિરાંત છીનવી લીધી છે. બે- ત્રણ ખાટલા ઢાળી નિરાંતે સૂવા-બેસવા જેવો વિશાળ ઓટલો આજે નિ:સાસા નાખે છે. ક્યાં ગયા મારા ભેરુ જેવા ભઈ? પરંતુ લીમડો, શિરીષ, પીપળો ને નીલગીરી તેના ખભે હાથ મૂકી આશ્વાસન આપે છે. ઓટલા પર બેસી સત્સંગ-ભજન પણ થાય ને નિંદા પણ થાય.....શું કરવું એ આપણા હાથમાં છે. ઓટલાની ત્રીસેક ફૂટના અંતરે ધરવાડનો પાણીથી ભરેલો કૂવો. 30 ફૂટના વ્યાસના ઘેરાવાવાળો વિશાળ કૂવો 150 ફૂટ ઊંડો પણ ખરો.

રવિપાક (શિયાળુ) ને ઉનાળુપાક કૂવાનાં પાણી પર જ આધાર રાખતાં. ચોમાસે પણ જો વરસાદ ઓછોવતો થાય તો કૂવાનું પાણી નીક દ્વારા મકાઈ – મગફળીનાં ખેતરમાં ફરી વળતું, પરંતુ 21મી સદીમાં બોરવેલના રાક્ષસે કૂવાને નિર્જન – એકલો – અટૂલો પાડી દીધો. મારો ધરવાડનો કૂવો પણ અવાવરુ વાવ જેવો નિ:શબ્દ થઈ ગયો છે. આજે કૂવાના થાળા પરથી અંદર તાકું છું તો સુઘરીનો લટકતો માળો ને ઝૂકેલી કણજી મને બોલાવવા હાથ ઊંચા કરે છે. કૂવાનાં પાણીનાં દેડકાં પણ મને ઘણાં વર્ષે આવેલો જોઈ વિસ્મિત નજરે ડ્રાઉં ડ્રાઉં કરે છે. કૂવાની નાનીમોટી બખોલમાં ભરાઈ રહેતાં પારેવાં મને જોઈ ફરરર ફરરર કરતાં ઊડી જઈ ગુલમહોરના ઝાડ પર બેસી જાય છે. કૂવાની ફરતે ગોરસ આંબલી, શીમળો, કણજી ને કડવો લીમડો વાયરાથી ઝૂલ્યા કરે છે ને ઋતુ ઋતુના રંગ ઝીલ્યા કરે છે.

કૂવાની આગળ જ અડીને વાંસની કાઠી ને ઘાસફૂસથી બનાવેલું ગાર-માટીવાળું ઘર આજે ભલે નથી પણ તેની યાદો વાંસનાં છિદ્રોમાંથી સુસવાટા મારતા પવને મારા હાડમાં અંકિત કરેલી છે. એક રહેવા માટેનો મોટો ઓરડો ને બીજી પાણી કાઢવાવાળા મશીનવાળી નાની ઓરડી. નાની ઓરડીમાં કૂડ ઓઈલથી ચાલતું, ધરવાડના કૂવામાંથી પાણી બહાર કાઢતું મશીન. આઠ-દસ વાર મોટા હેન્ડલથી (લોખંડના) ફેરવીએ ત્યારે ફટ્ટ.....ભડ્.....ફટ્ટ.....ભડ્ એવા મોટા અવાજ સાથે ચાલુ થાય. મોટા ઓરડામાં લાકડાની અભરાઈ પરનાં વાસણો, ચા-ખાંડ-મસાલા...; ત્રણ-ચાર કાથીના ખાટલા, કપડાં લટકાવવાની વળગણી, મોટો ચૂલો..... વગેરે. ગામના ઘરનો અને ધરવાડનો ચૂલો ‘ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ’ જેવો અનન્ય. વરસાદ અને ઠંડીમાં એનું મૂલ્ય અદકેરું. છાણાં, બોયાં, તુવેરીયા ને લાકડાંથી ભડભડ સળગતા ચૂલા ઉપર બનતો મકાઈનો રોટલો, રીંગણાનું શાક, દૂધપાક, શીરો, અડદની દાળ, ને કઢી.....આદિની સુગંધનો દરિયો છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી ક્યાં ખોવાઈ ગયો? ચૂલાના થાળાના અંગારામાં ચા પણ બને ને દૂધ પણ ગરમ થાય. ચૂલો અન્નપૂર્ણાની ગરજ સારે. રાતના કાળા મેંશ અંધારામાં ચૂલાના રાતાચોળ અંગારા ભૂતની આંખો જેવા ડરામણા લાગે..... એ ગારમાટીવાળા ધરવાડના ઘરમાં છાશવારે દાળ-બાટી ને દૂધપાકના ભોજન થતાં ને પંગતો પડતી. છાણામાં શેકેલી બાટીને જ્યારે ઘરના બનાવેલા શુદ્ધ ઘીમાં ડુબાડતાં ત્યારે એ ઘીની સુગંધ મારી નસેનસમાં ફરી વળતી.

કૂવામાંથી પાણી કાઢવાવાળા પંપ-મશીનનું નામ જીજીએ કાળીમાનું થાનક પાડેલું. મશીન કાળું મેશ ને પાછું મોટા ભાગે બંધ પડ્યું હોય. ચાર દા’ડા ચાલે ને આઠ દા’ડા બગડી જાય ને બંધ રહે. એ કાળીમાનું થાનક બંધ રહે તો ઊભો મોલ સુકાઈ જવાની ચિંતા ભઈ ને જીજી કર્યા કરે. કારણ ખેતરમાં પાણી વાળવાનું બંધ થઈ જાય. મને યાદ છે કે એ વિચિત્ર મશીનને મોટું લોખંડનું હેન્ડલ ભરાવીને ભઈ પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

ચાલુ કરતા. એ બે-ત્રણ કિલો વજનવાળા હેન્ડલને તાકાત કરીને દસ-બાર વખત જોરથી ફેરવવાનું એટલે પેલું કૂડઓઇલ પી જતું મશીન ફટ્...ભડ્..... ફટ્...ભડ્ અવાજ કરતું શરૂ થાય. કૂવાનું પાણી કૂડીમાં પડે ને ત્યાંથી નીક દ્વારા આખા ખેતરમાં ફરી વળે.....એ કૂડીમાં હું ને મારો મોટો ભાઈ જયેશ ધુબાકા મારીને કલાકો સુધી સ્નાન કરતા. એ કાળીમાનું થાનક બગડે ત્યારે તેને રિપેર કરવા ચારેક કિલોમીટર દૂર ભેટાળી ગામથી એક ભાઈ આવતા. (નામ ભુલાઈ ગયું છે) શ્યામ વર્ણ, મજબૂત બાંધો, ચલમ-ગાંજો પીઘેલી રાત્રી ડરામણી આંખો, બીડી પીને કાળા પડી ગયેલા હોઠ, મેલું ધોતિયું ને કેડિયું.....એ ભાઈને પંપ-મશીનને રિપેર કરવા કરતાં ખાણી-પીણી ને ચલમ-ગાંજો ફૂંકવામાં વધારે રસ હતો. મારા ભઈ (બાપા) પણ એવા કે એને વારે વારે ચલમ પિવડાવે ને દાળ-રોટલો આપે. રિપેર કરવાનું કામ બાજુ પર રહી જતું ને અલકમલકની વાતો થતી. અડધા-એક કલાકના રિપેરિંગ કામ માટે એ આળસુ ભાઈ - બે-ત્રણ દિવસ લગાવતા ત્યારે મારી જીજી પણ કંટાળી જતી. પરંતુ ‘ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન’ એ ઉક્તિન્યાયે એ ગંજેરી ભાઈ વગર છૂટી પણ કેવી રીતે શકાય? એક દિવસ ચલમ પીને બપોરે ભાઈ મશીન રિપેર કરતા હતા ત્યારે હું ને મારો ભાઈ જયેશ કૂવાની પાળ ઉપર બેસી કુતૂહલપૂર્વક બધી કાળીમાના થાનકની લીલા જોઈ રહ્યા હતા. પેલા ભાઈએ મારા ભઈને કહ્યું કે મશીન રિપેર થઈ ગયું ને હવે ચાલુ કરીએ. હેન્ડલ લગાવીને જેવું મશીન ચાલું કર્યું કે દસ-પંદર સેકન્ડમાં જ એ મોટો લોખંડનો સ્પેરપાર્ટ (ટુકડો) (લગભગ ચાર-પાંચ કિલોવાળા વજનવાળો) મશીનમાંથી ઊડ્યો ને અમે બે ભાઈઓની વચ્ચેથી કાનને અડીને કૂવામાં ધબાક ...દઈને પડ્યો. અમારી ઘાત ગઈ. જો મને કે મારા ભાઈને વાગ્યો હોત તો અમે પણ ઊંધા માથે કૂવામાં પડત ને પછી તો.....(અમે એ વખતે સાત-આઠ વર્ષના હોઈશું) એ ઘટના પછી એ ગંજેરી ભાઈને મારી જીજીએ હંમેશને માટે વિદાય કરી દીધા.

કૂવાથી પૂર્વ દિશાએ ત્રીસેક ફૂટના અંતરે ખળું. પચાસ-સાઠ ફૂટના વ્યાસવાળું વર્તુળાકાર ખળું એ ધરવાડનો પ્રાણ. બધું જ લીલુ અનાજ ઘાસ-પાંદડાં સમેત ત્યાં ઠલવાય, કુટાય, તપાય, ઊપણાય, કોથળે ભરાય, ગાલ્લે ચડે ને કોઠારમાં ઠલવાય. ખળાની બાજુવાળો વિશાળકાય આંબો ખળાને ટાઢક આપે. આંબાની ખાટી-મીઠી કેરીઓ ઝાડ નીચે જ બેસી ખળાની સાક્ષીએ મેં ખાધેલી છે તે કેમ ભુલાય? કાચી કેરીઓ પણ મીઠું-મરચું ભભરાવીને ખાતા ત્યારે દાંત કેવા ખાટા થઈ જતા? આંબા પર હાક થાય ત્યારે વાલો વણકર ને ધૂળો વણકર આંબા પર ચડી કેરીઓ ઉતારતા. આંબા પરથી બધી કેરીઓ કેમ ઉતારવી એ પણ કેટલી કુશળતાવાળું (Skill) કામ છે તે હવે મને સમજાય છે. ખળું સ્વચ્છ ને થાપેલું, લીંપેલું હોય. ખેતરમાંથી લીલા પૂળા સમેત પાક ખળામાં ઠલવાય ત્યારે પહેલાં ખળાની પૂજા

થાય. દીવો-અગરબત્તી થાય અને નાળિયેર વધેરાય. ક્ષેત્રમાળ નાગદેવતાને યાદ કરીને પૂજા થાય. મણ - બે મણ અનાજ ગામના પૂજારીને અપાય. મણ - બે મણ ગામના તપોધનને અપાય ને કોઈ યાયક માંગવા આવે તો તેને મણ અનાજ અપાય. ખળામાં અનાજ પણ ઊપણાય. પરંતુ ઊપણવાની મોટી માથાકૂટ હતી. દસ -પંદર ફૂટ ઊંચો માંચડો બાંધી, લાકડાંની મોટી પાટ ઉપર ઊભા રહી બોશ્યું કે ટોપલું લઈ ઊપણવાની પ્રક્રિયા શરૂ થતી. એમાં કોઈ વાર વાયરો સાથ ન આપે ત્યારે ખરી કસોટી થતી. પવન પડી જાય. ત્યારે એકબે કલાક બેસી રહેવાનું ને પવનની પ્રતીક્ષા કરવાની. અનાજમાંથી સૂકું ઘાસ-ફૂસ છૂટું પાડવાની આ પ્રક્રિયા જોવાનું કુતૂહલ મને હંમેશાં રહ્યા કરતું. ઢગલેઢગલા અનાજને જ્યારે ઠંડો પવન સ્પર્શ કરતો ત્યારે એ ઘઉં-મકાઈને પણ પાંખો આવતી ને નાયવા લાગતાં.

ધરવાડની ઊગમણી દિશામાં થોડોક દક્ષિણ તરફ ત્રણ- ચાર કિલોમીટર દૂર ડુંગરો દેખાય. શૈશવમાં તો એ ડુંગર અદ્ભુત - ભયાનક રસથી ભરપૂર એવો કલ્પનામઢ્યો ને વિશાળ લાગતો. અરવલ્લીની ગિરિમાળાઓમાં એ ભાઈબંધ. આબુ-અંબાજીથી લઈ શામળાજી-ડુંગરપુર ને શ્રીનાથજી સુધી વિસ્તરેલી આ ગિરિમાળાઓ હજુ રળિયામણી ને મોહક છે. ધરવાડની સામેવાળા ડુંગર અને ખેતર વચ્ચે ડામરવાળી નાની સડક. બેચાર કલાકે એકાદ વાહન કે સરકારી બસ પસાર થતી ત્યારે ઉનાળામાં ઊભા મોલ વગરના ખેતરમાંથી તે દૂરથી ભળાય. ખેતરની આજુબાજુ દૂર દૂર એકલ-દોકલ આદિવાસીનાં ખારેડાં. ડુંગરી આદિવાસી.

ચોમાસામાં શેઢાની ફરતે થુવેરવાળી વાડો ઉપર નામી-અનામી વેલા વીંટળાઈ વળતા. થુવેરને પણ ફૂલ આવતાં. ડોડી ને કંટોળાના વેલા પણ થતા. ચારેબાજુ ઘાસનો વિસ્તાર. શેઢાની આજુબાજુ થતું ઘાસ વિશિષ્ટ ને ખેતરમાં થતું ઘાસ અલગ. ઘાસ પણ કેટલાં પ્રકારનાં છે? કિશોરસિંહ સોલંકીએ એમની ‘અરવલ્લી’ નવલકથામાં આઠથી દસ પ્રકારનાં ઘાસનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રહ્લાદ પારેખનું “ઘાસ અને હું” કાવ્ય યાદ આવે છે.:

“જ્યાં સુધી પહોંચે નજર
ત્યાં સુધી બસ ઘાસનો વિસ્તાર છે,
ને પછી આકાશ કેરી
નીલરંગી ક્ષિતિજ કેરી ધાર છે.

પહેલા વરસાદ પછી હળ-બળદની જુગલબંધી થઈ ફળદ્રુપ જમીન ખેડાતી ત્યારે તેની સુગંધ દિલને ઠારતી. એકસાથે પંદર-વીસ બળદની જોડીઓ હળ-લાકડાંથી ખેડાતી મેં ભાળી છે. ખેડૂત માટે બળદ અને બળદગાડું એ મોટી પૂંજી હતાં. બળદના ગળામાં ઘૂઘરા બાંધેલા હોય. થાકી જતા ત્યારે તેમના મોઢામાંથી સફેદ ફીણ નીકળતાં. ગાડામાં બેસીને બળદને આહા.....આહા..... મોહા.....

માંહા..... કરતો કે જેથી બળદ ડાબી-જમણી તરફ વળે. ખળામાંથી અનાજના કોથળા ભરી બળદગાડામાં ઠલવાય ને અનાજ ભરીને ગામના ઘરે માથોડાં મોટી માટીની કોઠીઓમાં મકાઈઘઉં કે મગફળી ઠલવાતી ત્યારે ધરવાડની સોનાવરણી ફળદ્રુપ જમીન કેટલી અમૂલ્ય છે તેનો અંદાજ આવતો. કોઠીઓ કે કોઠારમાં અનાજ સડી ન જાય તે માટે રશેરવું પડતું. યાદ છે કે ગામનો મોહન વાણિયો (દુકાનવાળો) ઘરેથી ઘઉં-મકાઈના પાંચ-પાંચ મણના અનેક કોથળા વેચાતા લઈ જતો ને રોકડા રૂપિયા આપી જતો. ધરવાડના પરતાપે ઘરમાં અનાજ ભંડારો ભરેલા રહેતા ને ઘીની વાડીઓ છલકાતી રહેતી. ઘરમાં પરોણાનો આવરો- જાવરો રહેતો. બાજુના ખુમાપુર ગામના હાથીભાઈ અને ધૂળોભાઈ પટેલ તો રોજ બપોરે જીજના હાથના ટીપેલા જાડા જાડા મકાઈના બે-ત્રણ રોટલા કઢી સાથે સબડકા લેતા ખાતા ને ભઈ સાથે બેસી ચલમ પીતા. વહેલી સવારે ધરવાડ જવાનું ને બપોરે બાર વાગ્યે ઘેર આવવાનું. અનાજના ભંડારો ભરેલા રહેવા છતાં મને યાદ છે કે જીજ પાસે રોકડા રૂપિયાની હંમેશાં ખેંચ રહેતી. પંદર-વીસ દિવસ સુધી ઘરમાં પૈસોટકો ન હોય તોપણ ઘર સરળતાથી ચાલતું. ખાંડ, ચા, તેલ, મસાલા વગેરે મકાઈ કે ઘઉંની બદલીમાં વાણિયા પાસેથી મળી જતા. ભઈ(બાપા) ઉડાઉ હતા. તેથી જીજની ચિંતા બમણી રહેતી. જેમ છોકરી કે નારીના પેટમાં ખાનગી વાત ટકે નહિ એમ મારા ભઈના ખિસ્સામાં પૈસો ટકતો નહિ. ખાણી-પીણી ને ચલમ-ગાંજામાં વાપરી દેતા. મોટી બહેન કલુ ને મોટા ભાઈ દીપક - જયેશના સરકારી બસના મહિનાનો પાસ (ટિકિટ) કઢાવવાના પાંચ-છ રૂપિયા પણ ઘરમાં ન હોય ત્યારે સામેવાળા ઘરના પુણ્યશાળી આત્મા એવા જદુદાદા ને રૂપામા જીજને મદદ કરતાં.

ધરવાડને પશુ-પક્ષીઓ સાથે ગાઢ મૈત્રી. ઉનાળામાં ઘેટાવાળા ભરવાડ આવે ને બસો-ત્રણસો ઘેટાં-બકરાં લઈ ચાર-પાંચ દિવસ અહીં જમાવે. ધરવાડ ગાય-ભેંસ અને બળદનું તો જાણે પિયર. સારસી, ટીંટોડી, લેલાં, તેતર, બૂલબૂલ, ચાસ, દરજીડો, હોલો, ઘૂવડ, કંસારો, પીળક, દૈયડ, કાળો કેશી..... વગેરે પક્ષીઓથી ધરવાડનાં વૃક્ષો કલરવ કર્યા કરે. દસ-પંદર લેલાં એકસાથે મળીને ધરવાડની મંગળ પ્રભાતને સૂર્યનારાયણની સાક્ષીએ ગાજતી કરી મૂકે. ટીંટોડીનો તીણો રવ તો આખા આકાશને ભરી મારા કાનને ગુંજતો કરી દે. રાવજી પટેલની પેલી કાવ્યપંક્તિઓ યાદ આવે છે:

“લ્યા, ઊડી ગઈ સારસી! મા, મારા ખેતરના શેઢેથી.....

ઢોચકીમાં છાશ પાછી રેડી દે.

રોટલાને બાંધી દે.

આ ચલમની તમાકુમાં કસ નથી, ઠારી દે આ તાપણીમાં

ભારવેલો અગની.

મને મહુડીની છાંય તળે, પડી રહેવા દે.

ભલે આખું આભ રેલી જાય, ગળા સમું ઘાસ ઊગી જાય;

અલે એઈ

બળદને હળે હવે જોતરીશ નઈ

મારા ખેતરને શેઢેથી.”

આજે ધરવાડનાં વૃક્ષોએ મારા ચિત્તમાં પડાવ નાખ્યો છે. તેના દરેક શેઢા મારી નસેનસમાં ફરી વળ્યા છે. પીળાં પતંગિયાં મારી આંખોમાં નાચી રહ્યાં છે. વગડાઉ ફૂલો ને બારમાસીએ મને ન્યાલ કરી દીધો છે. લીમડા, મહુડા ને રાયણની માયા મને ધરવાડ તરફ ખેંચી જાય છે. વહેલી સવારે મહુડાના ઝાડ પરથી ટપક ટપક પડતાં ફૂલ જેવા કોમળ મહુડાને ખાધાં કેટલાં વર્ષો થયાં? રાયણના ઝાડ પર ચડીને પીળાં દૂધમલ રાયણાંનો મીઠો સ્વાદ હજી જીભ પર સચવાયેલો છે. પથરા મારીને જાંબુ ને રાંચણાં પાડવાનો લ્હાવો હવે મારા સભ્ય નસીબમાં નથી. ચણી બોર, કમલી બોર, ગોરઠ આંબલી, ખાટી આંબલી, ને રાંચણાં ઓળખવાવાળાં અને ખાવાવાળાં છોકરાં શહેરમાં હવે કેટલાં ભલા આદમી? વન-વગડો, ગામ, નેળિયું, ભૂતિયો બાવળ, પીળાં ફૂલોવાળો આવળ, શિયાળાની લાળી ને તમરાંનું ત્રમ-ત્રમ હવે સ્વપ્નવત્ છે. આજે ધરવાડે લીલાશ ઓઢી છે. લીલુંછમ ઘાસ, પૂવાળિયા, વેલા, વાડ ને ઝાંખરાં મારા નાકને પણ લીલુંછમ બનાવી ટાઢક આપે છે. આજે કૂવાના ટાઢ પાણીને પીવું છે ને પગને લીલાછમ બનાવી ઘાસમાં દોડવું છે. ધરવાડના લીમડાને વળગી પડી થોડું રડી લેવું છે. વૃક્ષો-વેલાઓ મને સાદ પાડ્યા કરે છે. પવનની પાંખોએ પતંગિયાઓને પણ સપ્તરંગી બનાવી દીધાં છે. ધરવાડનો એ ટાઢે હેમ વાયરો ઘાસમાં સંતાકૂકડી રમતો રમતો સુઘરીના માળામાં લપાતો-છુપાતો ફરે છે તો ક્યારેક જીજ્ઞાના કાનમાં કાન માંડી વાતો કરે છે.

પ્રકીર્ણ

કૃષ્ણ કવિતા ગીતા : કિરીટભાઈ કે. પરીખ, 1999, 34, ઊર્મિ સોસાયટી, પ્રોડક્ટવીટી રોડ, વડોદરા, 4+34, રૂ. 30 આત્મા હૈ? : વિજય રાજહંસ સુરીશ્વરજી, 2021, શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કારપીઠ, અમદાવાદ, 10+166, રૂ. 90 દુનિયાનું દર્પણ ભા-4 : વિજય રાજહંસ સુરીશ્વરજી, 2021, શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કારપીઠ, અમદાવાદ, 8+152, રૂ. 100 બીજમાં વૃક્ષ તું : હરેશ ધોળકિયા, 2021, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 8+120, રૂ. 150.

અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જેમને રોમેન્ટિક પોએટ્સ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એવા કવિઓમાં શ્રી એસ. ટી. કોલરિજનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. શ્રી રાજનંદર પોલ કહે છે એ પ્રમાણે Coleridge is a phenomenon. He possesses the most vigorous mind among the English romantic poets.

૨૦.૧૦.૧૭૭૨માં ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મેલા કોલરિજને એ કેમ્બ્રિજની જિસસ કોલેજમાં ભણતા હતા ત્યારથી, ૧૮ વર્ષની વયથી જ કાવ્યલેખન માટે ઇનામો મળવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. ૧૭૯૬માં એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ બહાર પડ્યો. લાગણીશીલ, ખુલ્લા મનના, ઉદાર અને આદર્શવાદી કોલરિજનાં કાવ્યો બધાને ખૂબ જ પસંદ આવતાં હતાં. વિલિયમ વર્ડ્ઝ્વર્થને મળ્યા પછી તો એમની લેખનપ્રતિભા એકદમ ખીલી અને એ પછી એમના સહુથી સરસ ગણાતાં કાવ્યો ‘ધી એન્શિયન્ટ મેરિનર’, ‘કુબ્લાઇખાન’ અને ‘ક્રિસ્ટબેલ’નો પહેલો ભાગ લખાયા. આ બધામાં પણ એમનું કથાકાવ્ય ‘ધ રાઇમ ઓફ ધ એન્શિયન્ટ મેરિનર’નું સ્થાન આગવું છે. વાયકોને તરત જકડી લે એવી શરૂઆત, પકડી રાખે એવું કથાવસ્તુ અને વર્ણનો અને માનવસ્વભાવને ગમે તેવા રહસ્ય અને રોમાંચના વાતાવરણને લીધે આ કાવ્યને અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું છે.

કાવ્યની શરૂઆત કોઈ જ પૂર્વભૂમિકા વિના, સીધી મુખ્ય કથાવસ્તુથી જ થાય છે. પહેલી જ પંક્તિમાં મુખ્ય પાત્રનો પ્રવેશ – it is an ancient mariner. એક જગ્યાએ લગ્ન થઈ રહ્યાં છે અને એ લગ્નખંડની બહાર બેઠેલો એક વૃદ્ધ ખલાસી લગ્નના એક મહેમાનને પોતાના હાડપિંજર જેવા પાતળા હાથથી પકડી લે છે. પેલો મહેમાન ચિડાઈ જાય છે એટલે એ હાથ તો છોડી દે છે પણ એની ચમકતી આંખો જાણે ત્રાટક કરીને એને ખસવા નથી દેતી અને ખલાસીના વશમાં આવી ગયો હોય એવી રીતે મહેમાન ત્રણ વર્ષના બાળકની જેમ એની સામે એક પથ્થર ઉપર બેસી જાય છે.

હવે ખલાસી એની વાત કહેવાની શરૂઆત કરે છે જે મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયેલા મહેમાનને અંત સુધી પોતાના વશમાં કરી રાખે છે. ખલાસીના મુખમાં બેસીને

કોલરિજ પોતાની ભાષા, વર્ણનો અને રસતરબોળ કરી નાખતી કથાથી વાચકો ઉપર જાદુ કરે છે.

ખલાસી એમનું વહાણ દરિયાની સફરે ઉપાડે છે ત્યાંથી કથનીનો આરંભ કરે છે. દક્ષિણ દિશા બાજુ જતા એમના વહાણને ભયંકર દરિયાઈ તોફાનને લીધે ભેજ, ધુમ્મસ, હાડ થિજાવી દેતા પવનોનો સામનો કરવો પડે છે અને છેવટે એ એવા દરિયામાં ધકેલાઈ જાય છે જ્યાં બરફની શિલાઓ તૂટવાના ભીષણ અવાજો સિવાય કોઈ માનવ કે દરિયાઈ પશુ-પંખીનો અણસાર પણ નથી.

એ વખતે અચાનક ધુમ્મસમાંથી ઊગ્યું હોય એવી રીતે એક મોટું દરિયાઈ પક્ષી-આલ્બાટ્રોસ ત્યાં દેખાયું. ખલાસીઓને લાગ્યું કે એના આગમનથી વાતાવરણ થોડું અનુકૂળ થવા માંડ્યું છે એટલે સતત નવ દિવસ સુધી એમણે એને ખાવાનું આપ્યું પણ દસમા દિવસે કથક ખલાસીએ કોઈ જ કારણ વિના એ પક્ષીને પોતાના તીર-કામઠાથી મારી નાખ્યું અને પછી થઈ અકલ્પ્ય મુશ્કેલીઓની શરૂઆત.

અહીં કોલરિજ વહાણના શઢ જેવડી ઊંચી હિમશિલાઓની થિજાવી દેતી ઠંડકમાંથી આપણને અચાનક લાલચોળ સૂર્ય, વહાણમાં તિરાડો પડવા માંડે એટલી ગરમી, ગંધાતો દરિયો અને ચીતરી ચડે એવા દરિયાઈ પ્રાણીઓની વચ્ચે લઈ જાય છે. પાણીના એક એક ટીપા માટે તરસતા ખલાસીઓએ ગુસ્સે થઈને આ ખલાસીના ગળામાં પેલું મરી ગયેલું પક્ષી લટકાવી દીધું.

એ પછી એમની નજીકથી પસાર થયું એક વહાણ, જે વહાણ કરતાં એના હાડપિંજર જેવું વધારે લાગતું હતું. એમાં મૃત્યુના ઓછાયા જેવા લાગતા એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ સોગડીની રમત રમતાં દેખાતાં હતાં. એ વહાણના અદૃશ્ય થવાની સાથે જ આ વહાણના બધા ખલાસીઓ ટપોટપ મારવા માંડ્યા. કથક ખલાસીએ બસો આત્માઓને શરીર છોડીને ઉપર તરફ જતાં જોયા. ખલાસીઓના મૃતદેહોની તિરસ્કાર ભરેલી ખુલ્લી આંખો આ ખલાસીના મનમાં ગ્લાનિ અને ભય ઉત્પન્ન કરતાં હતા.

હવે વાર્તામાં એક વળાંક આવે છે. આ બધી ઘટનાઓથી ખૂબ જ વિક્ષિપ્ત, દુઃખી અને ભયભીત ખલાસીએ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી અને ચમત્કારની જેમ એના ગળામાં લટકાવાયેલું પેલું આલ્બાટ્રોસ પંખી આપોઆપ દરિયામાં પડી ગયું. જોરદાર વરસાદ પડવા માંડ્યો અને પેલા મૃત ખલાસીઓએ ભૂતની જેમ ઊભા થઈને પોતપોતાનું કામ કરવાનું ચાલુ કરી દીધું. વાતાવરણ પણ ધીરે ધીરે સુધરતું ગયું અને વહાણે ઉત્તર દિશા તરફ ગતિ કરવા માંડી.

થોડા સમય પછી તો ખલાસીને ટેકરીઓ, દીવાદાંડી, ચર્યનો મિનારો અને કિનારે ઊભેલા માણસો દેખાવા માંડ્યાં. ત્યાંથી નજર ખસેડીને એણે પોતાના વહાણમાં નજર નાખી તો જોયું કે પેલા બધા ખલાસીઓનાં શરીર ચત્તાપાટ પડ્યાં પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

હતા અને દરેક શરીરની બાજુમાં ઊભેલા દેવદૂતો કિનારા તરફ હાથ હલાવી રહ્યા હતા. ગભરાઈ ગયેલા ખલાસીએ ત્યારે એક હોડીને વહાણ તરફ આવતી જોઈ જેમાં એક પાદરી બેઠેલો હતો. ત્યારે જ એક અજબ ઘટના બની. વહાણ નીચેનો દરિયો મોટા અવાજ સાથે બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો અને ખલાસીનું વહાણ લોખંડના ટુકડાની જેમ અંદર જતું રહ્યું.

ખલાસીને ભાન આવ્યું ત્યારે એ પેલા પાદરી સાથે હોડીની અંદર હતો. એણે પાદરીને પોતાની વીતકકથા કહી એ પછી એની નસેનસમાં થતું ભયંકર દર્દ શાંત થયું. આખરે ખલાસી પોતાની જમીન ઉપર પહોંચી ગયો. એણે છેલ્લે પેલા લગ્નના મહેમાનને કહ્યું કે જ્યારે જ્યારે એને એવું દર્દ થાય છે ત્યારે એને શાંત કરવા માટે એણે પોતાની આ કથા કોઈને કહેવી જ પડે છે.

અતિ વિચિત્ર પણ આદિથી અંત સુધી જકડી રાખતી કથાવસ્તુવાળું આ કાવ્ય કેવી રીતે લખાયું એ આખી ઘટના પણ બહુ રસપ્રદ છે. વર્ડ્ઝવર્થ ખૂબ વિગતથી જણાવે છે એ પ્રમાણે ૧૭૯૭ની પાનખરમાં એ પોતે, કોલરીજ અને ડોરોથી વેલી ઓફ સ્ટોન્સની મુલાકાતે જવા નીકળ્યા હતા. આ ટ્રિપમાં જેટલા પૈસા વપરાઈ જવાના હતા એટલા ફરીથી કમાઈ લેવા માટે એમણે કોઈ સરસ કાવ્ય લખીને, કોઈ સામયિકમાં મોકલીને પુરસ્કાર મેળવવાનું નક્કી કર્યું. એ સરસ કાવ્ય એટલે આ રાઈમ ઓફ ધી એન્શિયન્ટ મેરિનર.

કાવ્ય એ બંને મિત્રો ભેગા મળીને લખશે એવું નક્કી થયું. એમાં મોટા ભાગની કલ્પનાની ઉડાનો કોલરિજની હતી પણ અમુક વિચારો વર્ડ્ઝવર્થે પણ સૂચવ્યા હતા. જેમ કે એમણે કહ્યું કે તું કોઈ ખલાસીના હાથે એવું પાપ કરાવ જેનાં ખરાબ ફળ એ જિંદગીભર ભોગવતો રહે અને પસ્તાતો રહે. ‘વોયેજસ’ નામની કૃતિમાં એમણે વહાણની ઉપર ઊડતા આલ્બાટ્રોસ પંખી વિશે વાંચ્યું હતું એટલે એ જ પંખીને ખલાસી મારે અને એ પ્રદેશના દષ્ટ આત્માઓ એનો બદલો લે એવું કથાવસ્તુ નક્કી થઈ ગયું. વર્ડ્ઝવર્થે શરૂઆતની બે-ત્રણ પંક્તિઓ લખી, જેમ કે...

And listened like a three years child

The mariner had his will.

પણ આ આરંભ પછી એ સાંજે જ બંને મિત્રોને લાગ્યું કે એમનાં સર્જક મન એટલી અલગ રીતે કામ કરતાં હતાં કે સાથે મળીને એક કાવ્ય લખવું એ શક્ય જ ન હતું. છેવટે કોલરિજ એકલા જ આ કાવ્ય આગળ વધારે એવું નક્કી થયું. આમેય વર્ડ્ઝવર્થે નેચર-પ્રકૃતિ વર્ણનોમાં માહિર હતા અને કોલરિજ સુપર નેચરલ-અલૌકિક આલેખવામાં. પછી તો તળાવ બનાવવા શરૂ કરેલું ખોદકામ દરિયા જેવું થઈ ગયું અને આપણને મળ્યું સાત ખંડ અને ૬૨૫ પંક્તિઓમાં વહેંચાયેલું આ કથાકાવ્ય.

ધ રાઈમ ઓફ ધી એન્શિયન્ટ મેરિનર અલૌકિક ઘટનાઓથી છલોછલ ભરેલું છે. ખલાસી પેલા વહાણના હાડપિંજર જેવા લાગતા બીજા વહાણનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારથી જ એની શરૂઆત થઈ જાય છે. એમાં બે વ્યક્તિઓ બેઠેલી છે – એક મૃત્યુ [ડેથ] છે અને એક મૃત્યુની અંદરની જિંદગી [લાઈફ ઇન ડેથ] છે. લાઈફ ઇન ડેથ આ કથક ખલાસી ઉપર કબજો મેળવી લે છે અને ડેથ પેલા બીજા બધા ખલાસીઓ ઉપર હાવી થઈ જાય છે. આલ્બાટ્રોસને માર્યા પછી ખલાસીની હેરાનગતિઓનો પાર નથી રહેતો. એ જ્યાં સુધી દરિયાના ચીકણા પાણી ઉપર તરતાં ચીતરી ચડે એવાં પ્રાણીઓને ધીક્કાર્યા કરે છે ત્યાં સુધી એ શાપથી બંધાયેલો રહે છે પણ જે તબક્કે એને ચમકતા દરિયાઈ સાપ ગમવા માંડે છે અને એ એમના જીવંત રહેવા માટે પ્રાર્થના કરે છે એ વખતે એનો શાપ તૂટે છે. એની અસર રૂપે પહેલાં તો એના ગળામાં લટકાવાયેલું મૃત પક્ષી આપોઆપ દરિયામાં પડી જાય છે. એને પોતાને આશીર્વાદ મળ્યા હોય એવી ઊંઘ આવી જાય છે. એના તરસ્યા હોઠ વરસાદનાં પાણીથી ભીના થાય છે અને પ્રકૃતિ બધી રીતે અનુકૂળ બની જાય છે.

કાવ્યમાં બીજાં તો અનેક અલૌકિક તત્ત્વો છે જેમ કે ખલાસીને મદદ કરવા માટે મૃત ખલાસીઓના શરીરમાં દૈવી તત્ત્વનું પ્રવેશવું, ન્યાય અને દયાની દેવીની ખલાસીનાં કૃત્ય અને પછી થતા પસ્તાવા અંગેની ચર્ચા, કિનારાની નજીક પહોંચ્યા પછી દેવદૂતોનું ખલાસીઓના શરીર છોડીને ચાલ્યા જવું અને દરિયાના પાણીના બે ભાગ થયા પછી વહાણનું એમાં ગરકાવ થઈ જવું.

આ બધાં અલૌકિક તત્ત્વોને ગળે ઊતરે એવા બનાવવા માટે કવિએ ઘણી સરસ યુક્તિઓ કરી છે. સહુથી પહેલાં તો એમણે આ ઘટનાઓ એવા દૂરના સમયે અને સ્થળે થતી બતાવી છે કે વાયકો એનાથી પરિચિત હોઈ જ ન શકે. એકદમ પ્રારંભમાં એ કહી દે છે – it is an ancient mariner. [old કે aged નહીં પણ ancient] – કદાચ મધ્ય યુગનો જ્યારે કાલા જાદુ અને એવા બીજાં તત્ત્વોનું હોવું એ સામાન્ય ગણાતું હતું. સાથે સાથે કવિ કોઈ એક ચોક્કસ સ્થળનું નામ નથી આપતા, પણ ધ્રુવપ્રદેશના અજાણ્યા દરિયામાં વાયકને લઈ જાય છે. કોઈ પણ અલૌકિક તત્ત્વ કાવ્યમાં પ્રવેશે એ પહેલાં જ વાયકોને કહી દેવામાં આવે છે:

We were the first that ever burst

Into that silent sea.

કોઈ બહુ દૂરના સમયે, સાવ અજાણી જગ્યાએ શું થયું હતું એ કવિ કહે એ પ્રમાણે સહુએ માનવું જ પડે. સાથે સાથે કવિએ અલૌકિક તત્ત્વોના રંગોની સાથે પ્રકૃતિનાં રંગો, તત્ત્વોની એવી સરસ મેળવણી કરી છે કે એક તબક્કે વાયકને પેલા ચમકતા દરિયાઈ જીવો આકાશના તારા જેટલા જ સાચા લાગવા માંડે છે. શરૂઆતમાં વહાણ જ્યારે કિનારો છોડે છે ત્યારે ચર્ચનો મિનારો, ટેકરીઓ, પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

દીવાદાંડી, એ બધું બરાબર ક્રમમાં, એમની ઊંચાઈ પ્રમાણે ધીમે ધીમે દેખાતાં બંધ થાય છે. કાવ્યને સચ્ચાઈનો ઢોળ ચડાવવા માટે આ વસ્તુ બહુ અગત્યની છે. વહાણમાંથી દેખાતો સૂર્ય, આગળ જતાં આવતી ઊંચી ઊંચી હિમશિલાઓ, બરફ તૂટવાના અવાજો, પવનના સુસવાટા, દરિયાની લહેરોમાં દેખાતું સફેદ ફીણ, એક તારા સાથે દેખાતો ચંદ્ર-આ બધાં અતિ-પરિચિત પ્રાકૃતિક તત્ત્વો સાથે બરાબર ભળી જતું અલૌકિક પણ સાચું જ લાગવા માંડે છે. આ અલૌકિક ઘટનાઓ પણ એવા ક્રમમાં એક પછી એક આવે છે કે ધીમે ધીમે ચડતા નશાની જેમ એ વાચકના માનસનો કબજો લઈ લે છે. અહીં દિવસે ઈશ્વરના માથા જેવો લાગતો ચમકતો લાલ સૂરજ છે તો રાત્રે ડાકણના તેલ જેવું લીલું ચીકણું દરિયાનું પાણી છે. પડી ગયેલા પવનને લીધે શાંત થઈ ગયેલા સમુદ્રમાં વિચિત્ર દરિયાઈ જીવો છે. સઘળું પ્રકૃતિ સાથે ભળેલું, સઘળું સાચું.

કાવ્યમાં બીજી નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે જ્યાં વર્ણન શક્ય ન હોય ત્યાં કવિએ એની બીજી વ્યક્તિઓ ઉપર થતી અસર બતાવીને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લીધું છે. લાઈફ ઇન ડેથનું વર્ણન જોઈએ -

Her skin was white as leprosy

The nightmare life in death was she.

અહીં ખલાસીને એને જોઈને જે થયું એ વધારે અસર ઉપજાવે છે:

Fear of my heart, as at a cup

My life blood seemed to sip.

એવી જ રીતે અંતમાં કથક ખલાસીને જોઈને હોડીમાં બેઠેલો નાવિક નીચે પડી જાય છે અને બોલે છે કે ‘મને આજે જ ખબર પડી કે સેતાનને હોડી ચલાવતા પણ આવડે’. આ વાક્ય ઉપરથી વાચકને ખ્યાલ આવી જાય કે એ વખતે ખલાસી કેવો દેખાતો હશે.

બીજું આખા કાવ્યમાં કવિ એક સ્વપ્ન જેવું વાતાવરણ ઊભું કરે છે. શ્રી સી. એમ. બાવરા કહે છે, ‘he uses the atmosphere of dream to accustom us with his special world---.’ કોલરિજે ભાષાનો ઉપયોગ પણ એવી સરસ રીતે કર્યો છે કે વાચકને ઘટનાઓ નજર સામે થતી જ દેખાય:

Four times fifty living men

And I heard nor sigh nor groan

With heavy thump, a lifeless lump

They dropped down one by one

હંકીકત અને કલ્પના-આ બંને આમ તો સામસામેના શબ્દો લાગે પણ આ

કાવ્યમાં એ બંનેને બરાબર મેળવીને કવિએ કાલ્પનિક સત્ય [ઈમેજિનેટિવ રીઆલિઝમ] પીરસ્યું છે.

આખા કાવ્યમાં કોમળ માનવીય લાગણીઓ પણ બહુ સરસ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. પેલા વહાણમાં મૃત્યુ અને એના સાથીને જોઈને થતી ખલાસીની હાલત, ટપોટપ પડતા સાથી ખલાસીઓને જોઈને એને થતી પીડા, મરેલા ખલાસીઓની આંખોમાં દેખાતો ધિક્કાર, ખલાસીને જોઈને વ્યક્ત થતું નાવિકનું આશ્ચર્ય અને આ બધાંથી પર રહીને પ્રાર્થના કરતો પાદરી-આ બધા ભાવો કાવ્યની કથાને જીવંત બનાવી દે છે. આ માનવીય ભાવો જ આખા કાવ્યની ઘટનાઓને એકસૂત્રતામાં બાંધે છે.

આવી લાગણીઓ અને અંતમાં સીધી રીતે આપવામાં આવેલો બોધ આ કથાકાવ્યને એક નવી ઊંચાઈ ઉપર લઈ જાય છે. પોતાના મિત્ર સથે-ને ૧૦.૯.૧૮૦૨ના દિવસે લખેલા એક પત્રમાં કોલરિજ લખે છે કે 'nature has her proper interest, and he will know what it is who believes and feels that everything has a life of its own and that we are all one life.' એ માનતા હતા કે સૃષ્ટિ ઉપરનો કોઈ પણ નાનો જીવ બીજા કોઈ પણ મોટા જીવ જેટલો જ અગત્યનો છે. આ કાવ્યમાં એ પોતાની એ માન્યતાની જ પુષ્ટિ કરે છે. દરિયા ઉપર ઉડતા એક પક્ષીનું મૃત્યુ વહાણની અવદશા માટે અને બસો ખલાસીઓના મૃત્યુ માટે જવાબદાર બની શકે. કાવ્યમાં પહેલાં પાણી ઉપર તરતા દરિયાઈ જીવોને જોઈને ખલાસીને ચીતરી ચડે છે અને એની તકલીફો વધે છે. પણ જે તબક્કે એને સાપ જોઈને આનંદ થાય છે અને એ એમના જીવંત રહેવા માટે પ્રાર્થના કરે છે ત્યારથી પરિસ્થિતિ બદલાય છે.

A spring of love gushed from my heart

And I blessed them unaware

આ એના આત્માના જાગ્રત થવાની પળ છે. એ પછી વહાણ ચાલવા માંડે છે, દૈવી શક્તિ ખલાસીઓને જીવંત કરે છે અને દયાની દેવીને પણ લાગે છે કે આ માણસે હવે ઘણું સહન કરી લીધું છે. પ્રાર્થના અને પશ્ચાત્તાપ વ્યક્તિની જિંદગી બદલી શકે છે. પાંચ વર્ષની ઉંમરે બાઇબલ વાંચી નાખનાર કોલરિજ અંતમાં ખલાસીના મુખમાં બેસીને પેલા મહેમાનને કહે છે:

He prays best who loves best

All things both great and small

For the dear God who loves us

He made and loves all.

ધ રાઈમ ઓફ ધી એન્શિયન્ટ મેરિનરનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ કથાકાવ્યનું છે. ભાષા પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

સરસ અને સરળ છે પણ એમાં કાવ્યતત્ત્વ બિલકુલ ઓછું નથી. ચમત્કૃતિથી ભરેલી ભાષા મધુર, રસપ્રદ અને સાહિત્યિક છે. પ્રકૃતિનાં વર્ણનો એટલાં સરસ છે કે શબ્દો પીંછીનું કામ કરીને આખા દૃશ્યને ચિત્રાત્મક બનાવી દે છે. માત્ર બે જ પંક્તિઓમાં થતું સૂર્યાસ્તનું વર્ણન અદ્ભુત છે:

The sun's rim dips, the stars rush out

At one stride comes the dark

સૂર્યોદયનું વર્ણન હૃદયમાં સોનેરી કિરણો પાથરી દે છે:

Nor dim nor red , like God's own head

The glorious sun uprist

કવિ કોઈ વાર એકદમ સરળ શબ્દોના પુનરાવર્તનથી ચમત્કૃતિ સર્જી અને આબાદ અસર ઊભી કરી શકે છે:

Water water everywhere

And all the board did shrink

Water water everywhere

Nor any drop to drink

કે પછી :

Swiftly swiftly flew the ship

Yet she sailed softly too

Sweetly sweetly blew the breeze

On me alone it blew

છેલ્લે કાવ્યમાં ખલાસી ઉપરાંત આવતા એક બીજા પાત્ર-લગ્નના મહેમાન તરફ નજર નાખી લઈએ. આ શ્રોતાનું પાત્ર ઉમેરીને કવિએ કાવ્યને એક કંટાળાજનક એકોક્તિ નથી બનવા દીધું. એનો દરેક પ્રશ્ન કાવ્યને એક ક્ષણ અટકાવે છે અને પછી આવતી ઘટનાને વધુ પ્રકાશમાં લાવે છે. એ મહેમાનના વર્તન દ્વારા કોલરિજે પોતાનું મુખ્ય ધ્યેય હાંસલ કર્યું છે. શરૂઆતમાં લગ્નમાં જવા ઉતાવળો મહેમાન ખલાસીની કથા સાંભળવામાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, એના દુઃખમાં એ પોતે પણ વ્યથા અનુભવે છે અને અંતમાં લગ્નમાં જવાને બદલે એની સાથે ચર્ચમાં જાય છે. આરંભમાં એ છીછરો છે. કથાનકના આગળ વધવાની સાથે એની અંદર બેઠેલા આત્માને ઓળખવાની આધ્યાત્મિક સફર ચાલુ થાય છે. સૃષ્ટિની સમગ્ર જીવસૃષ્ટિને પ્રેમ કરીને માણસ superficialityથી spirituality તરફની ગતિ કરી શકે એ વાત લગ્નમાં આવેલા આ મહેમાનના પાત્ર દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

શ્રી બેટનહાઉસ નામના વિદ્વાનના કહેવા પ્રમાણે આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં સરસ વાર્તા, નાટ્યાત્મક વર્ણનો, શબ્દોનું સંગીત, રહસ્ય અને રોમાંચ ઉપરાંત જીવનબોધ હોવાં જોઈએ. ધ રાઈમ ઓફ ધી એન્શિયન્ટ મેરીનરમાં આ બધું જ છે અને એટલે જ એ એક મહાન કવિનું મહાન કાવ્ય છે. શ્રી એ. સી. સ્વીનબર્નના કહેવા પ્રમાણે ‘this poem is the supreme triumph of poetry.’

જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શોનું લઘુનાટક* | વિજય શાસ્ત્રી

પ્રખ્યાત Quick-witted સર્જક જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો તેમનાં ખૂબ ટૂંકાં નાટકો માટે પણ ખૂબ લાંબી પ્રસ્તાવનાઓ લખવા માટે જાણીતા છે. છતાં આ એમનાં અન્ય નાટકોની તુલનાએ ઠીક-ઠીક ટૂંકું કહેવાય એવું નાટક, પ્રસ્તાવના પણ વાચકને આશ્ચર્ય થાય એટલી ટૂંકી ધરાવે છે! પ્રસ્તાવનામાં આ કૃતિને તેમણે ભલે Playlet¹ (લઘુ ખેલ) તરીકે ઓળખાવી છે પણ તેમાં મંચનક્ષમતા સાથે જ સાહિત્યિક રસાત્મકતા પણ પમાતી હોવાથી તે નાટક પણ બને છે.² રોમાણિટક કૃતિના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે નિર્વહણ કરવાને બદલે રૂઢ પરિસ્થિતિમાં વાસ્તવિક માનવપરિસ્થિતિ દર્શાવવા પોતે મથ્યા છે એમ પણ તેઓ આ ટૂંકી પ્રસ્તાવનામાં કબૂલે છે તે ધ્યાનમાં રાખીશું તો નાટ્યગત વિપર્યાસ ઝટ સમજી શકાશે. આ કૃતિમાં અરોરા બોમ્બાસ નામની પરિણીત મહિલાના, હેન્ની અપજહોન નામના પરપુરુષ સાથેના અવૈધ સંબંધનું કથાનક છે. એ જમાનામાં (અને દરેક જમાનામાં) જી. કે. ચેસ્ટરટને નોંધ્યું છે તેમ અવૈધ સમ્બન્ધનાં કથાનકોમાં પ્રેક્ષકોને ભારે રસ પડતો. ‘The Pleasures of vice were already flaunted before the playgoers.’³ ચેસ્ટરટનના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘his love of turning the tables’ આ લઘુનાટિકામાં કાર્યરત હોવાનું જણાય છે.

નાટકના આરંભે શ્રીમતી અરોરા બોમ્બાસના ડ્રોઈંગરૂમનું જે વર્ણન છે તે તત્કાલીન બડાઈખોર અને સ્નોબિશ, મોટાઈ મારવામાં માહેર સંસ્કૃતિ તરફનો કટાક્ષ છે. બહાર સડક પરથી આવતાંજતાં લોકોને બરાબર દેખાય એ રીતે આ ખંડ સજાવેલો છે જેથી તેના માલિકો કેવાં શ્રીમંત અને ઉચ્ચવર્ગના છે તે જોનારને સમજાય. આ બધા રાયરચીલાથી ખંડમાં ભારે અગવડો સમજાય છે પણ એ બધી અગવડો વેંઢરીને પણ પોતાની મોટાઈનું પ્રદર્શન કરવાનું આ લોકો ચૂકતાં નથી. નાટકના ઉત્તરાર્ધમાં જે અચરજભરેલી પરિસ્થિતિ પ્રેક્ષક સામે આવે છે તે આ સ્નોબિશ કલ્ચર (દેખાડો કરવામાં કુશળ)નું સીધું પરિણામ છે એવો તાળો મેળવી શકાય છે. શરૂની ટિપ્પણીમાં પરિણીતાનો પ્રેમી નાટકીય ઢબે ટાઈ સરખી કરે છે, પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

આળસ મરડે છે, આંખો ચોળે છે અને તેની પ્રેમિકા અરોરા બોમ્બાસનો પ્રવેશ થાય છે. આ બાઈ પણ કપડાં-ઘરેણાં, મેક-અપથી સજ્જ અને રૂપાળી-દેખાવડી હોવાની ભ્રમણામાં રાયતી બતાવી છે. આમ બંને પાત્રોના મૂક અભિનયથી જ તેમનાં લખ્ખણ સમજાઈ જાય છે.

નાટકનો આરંભ એક તનાવભરેલી પરિસ્થિતિથી થાય છે. આ પ્રેમી(હેત્રી)એ અરોરા માટે કેટલીક કવિતાઓ લખીને તે (અરોરા)ને આપી છે. અરોરા પ્રવેશતાંની સાથે જ બેબાકળી બનીને સમાચાર આપે છે કે ‘તેં મારે માટે લખેલી કવિતાઓ ગુમ થઈ ગઈ છે.’

હેત્રી કહે છે ‘ભલે ગુમ થઈ ગઈ. એ તારે લાયક નહોતી. હું બીજી લખીને આપીશ.’

અરોરા કહે છે કે, ‘હવે વધુ કવિતા નહીં. હું કેટલી ઉતાવળી, ડહાપણવગરની ગાંડી!’

‘અરે, તું ઉતાવળી, વણવિચારે વર્તનારી અને ગાંડા જેવી છે તે માટે પ્રભુનો પાડ!’

હેત્રી કહેવા માગે છે કે આવી છે માટે જ તો મારા પ્રેમને વશ થઈ!

અરોરા : કોઈના હાથમાં જાય તો?

હેત્રી : જેના હાથમાં જશે તેને પુરુષના પ્રેમની ખબર પડશે પણ કયા પુરુષના પ્રેમની તેની ક્યાંથી ખબર પડશે?

અરોરા : પણ કવિતામાં મારી વાત છે એની તો બધાંને ખબર પડી જશે. કેમ કે આખા લંડનમાં અરોરા નામધારી વ્યક્તિ એકમાત્ર હું જ છું. ઘિક્કાર છે મારા નામને! વળી આ કવિતાઓ કોઈ કુંવારિકાને છાજે એવી છે. પરિણીત સ્ત્રીએ તો આવા કશામાં પડવું જ નહીં જોઈએ ને પેલી મારી નણંદ જોઈ છે?

હેત્રી : તારે નણંદ પણ છે?

અરોરા : અરે સગ્ગી આઠ ને પિતરાઈ છ. ને પેલી જ્યોર્જિના તો બહુ જ બદમાશ છે. મને પાક્કો વહેમ છે કે એણે જ કવિતાઓ પેટીમાંથી ચોરી લીધી હશે.

હેત્રી : એને કવિતામાં કંઈ સમજ પડવાની નથી. તું ચિંતા નહીં કર. તને યાદ છે મેં પ્રથમ વાર તારા પગ પાસે બેસીને એનું પઠન કર્યું હતું?

અરોરા : મેં તને એમ કરવા કીધું એ જ મારી મોટી ભૂલ! હવે મારી નણંદ મારા વરના પગ પાસે બેસીને એ વાંચી સંભળાવશે તો હું તો ગાંડી થઈ

જઈશ. હેત્રી, મારી મદદ કર. મને બચાવ આ બધાંમાંથી. અરેરે હું કેટલી દુઃખી, કેટલી અભાગણી!

હેત્રી : અને હું કેટલો સુખી!

અરોરા : આ બધાંમાંથી મને ઉગાર હેત્રી. હું સદાની તારી ઋણી રહીશ.

હેત્રી : તારું દુઃખ એ મારું દુઃખ. હવે આપણે વહેલેમોડે શું કરવાનું છે તે સાંભળ.

અરોરા : ના, હું કોઈ ખોટું પગલું ભરવા તૈયાર નથી.

હેત્રી : આપણે સ્પષ્ટપણે તારા પતિ સમક્ષ આપણા પ્રેમની કબૂલાત કરીશું અને હાથમાં હાથ મેળવી આપણા પોતાના ઘરે જવા નીકળી જઈશું.

અરોરા : એમ કરવા જઈશું તો તો આપણને મારી જ નાખશે.

હેત્રી : અરે એની શી મગદૂર. મેં મુક્કાબાજીમાં કેટલાંય ઇનામો મેળવ્યાં છે!

અરોરા : તો શું તું ટેડીને મારી આંખ સામે પછાડશે?

હેત્રી : તું ખોટી ગભરાય છે. જે માણસે એકદા તને ચાહી હતી તેને હું પવિત્ર માનું છું

અરોરા : એકદા એટલે? શું તે અત્યારે મને ચાહતો નથી? તને એવું (હવે મને એ ચાહતો નથી એવું) કંઈ કહ્યું છે? મને આવા બધાની બહુ બીક લાગે છે.

હેત્રી : પ્રેમ સાચો અને સંપૂર્ણ હોય તો ત્યાં કોઈ ડરને સ્થાન નથી. સાચો પ્રેમ ડરને ભગાડી મૂકે છે અને એટલે જ હું ડરતો નથી. શ્રીમતી બોમ્પાસ, તમારો પ્રેમ સાચો લાગતો નથી.

આ તબક્કે અરોરા પોતાને શ્રીમતી બોમ્પાસનું સંબોધન કરવા બદલ હેત્રીનો આભાર માને છે, કેમ કે પોતે પરિણીતા છે એનાથી હેત્રી સભાન થયો હોવાનું પુરવાર થાય છે. ‘હવે કંઈક તારી સાન ઠેકાણે આવી અને સદ્ગૃહસ્થની જેમ વર્તતો થયો.’ અરોરા કહે છે કે ‘મારી નણંદ મારા પતિ સામે તારી એ કવિતાઓ વાંચશે ત્યારે કેવો હડકંપ સરજાશે! હેત્રી, તેં આ બધો ગૂંચવાડો ઊભો કર્યો છે ને મને ફસાવી છે. હવે તું જ એમાંથી મને બહાર કાઢ.’

અરોરા : તું બીજી કોઈ આ અરોરાને ઓળખે – જાણે – છે?

હેત્રી : ના.

અરોરા : ના, નહીં ચાલે! બીજી અરોરા ગમે ત્યાંથી ઊભી કર.

હેત્રી : તું જ તો કહેતી હતી કે આખા લંડનમાં મારા સિવાય બીજી કોઈ અરોરા છે જ નહીં.

અરોરા : તારી કવિતાઓ તને બરાબર યાદ હોય તો યાદ કર કે એમાં અરોરા ભેગી બોમ્પાસ અટક કશો આવે છે?

હેત્રી : ના.

અરોરા : ચોક્કસ ?

હેત્રી : હા, હા; ચોક્કસ.

અરોરા : કોઈ પણ કવિતામાં 'બોમ્પાસ' ન આવતું હોય તો તારે કહેવાનું કે એ (કવિતાઓ) એક બીજી અરોરા માટે લખાઈ છે અને મારું નામ અરોરા હોવાથી મને વાંચવા આપી છે. એટલે તું કોઈક બીજી અરોરા શોધી કાઢ.

હેત્રી : મારે જૂઠાણું ચલાવવાનું ?

અરોરા : સજ્જન દેખાવા માટે જૂઠાણું ચલાવવું પડે. એક સજ્જન માણસ તરીકે તારે સાચું બોલવાની મનાઈ છે.

હેત્રી : I will play the gentleman.

(અહીં શોએ સમાજમાં ઊજળા બનીને રહેતાં લોકો સત્યને કોરાણે મૂકીને જીવતાં હોય છે એ પ્રત્યે વેધક કટાક્ષ કર્યો છે.)

ત્યાર પછી અરોરાના પતિનો પ્રવેશ થાય છે. પરિસ્થિતિ તનાવભરેલી છે. આવીને કહે છે : 'મને તો એમ હતું કે તમે નાટકસિનેમા જોવા ગયાં હશો.'

અરોરા : તમે રાત્રિભોજન માટે કેમ ના આવ્યા ?

પતિ : મારી પર જ્યોર્જિના (નણંદ)નો સંદેશો આવ્યો. મને મળવા બોલાવ્યો હતો.

(આ પછી પતિ અરોરાને રૂમમાં જવાનું કહી એકલા પડેલા હેત્રીને તેની કવિતાઓ બતાવી પૂછે છે : આ (કવિતાઓ)ને ઓળખો છો ? હેત્રી થોડો ગલવાઈ જાય છે પણ તરત જ જાતને સંભાળી લેતાં ઉત્તર શોધી કાઢે છે કે, 'વર્ષો પૂર્વે સ્વિનબર્ન⁴ વડે લખાયેલાં ગીતોમાં ગુલાબી અંગુલિઓ ધરાવતી અરોરા નામક રૂપસુંદરીનું વર્ણન વાંચી મેં પણ અરોરાને આ કવિતાઓમાં ગૂંથી લીધી ને યોગાનુયોગે તમારાં પત્નીનું નામ પણ અરોરા જ હોવાથી તેને વાંચવા આપી એ મારો ગુનો ?'

પતિ : આ કોઈ જીવતીજાગતી ખરેખરી સ્ત્રી માટે લખાયેલી રચનાઓ નથી, પણ ભળભાંખળાના રમણીય પરિસરને અરોરારૂપે આલેખાયો છે તો એમ કહેવામાં તારી કવિત્વશક્તિને અન્યાય જ થાય છે. ખરેખર આ કવિતાઓ તેં મારી પત્ની માટે લખી છે એમ કહેવું વધુ સારું લાગશે.

હેત્રી : તમારાં પત્ની નિર્વ્યાજ સુંદર, પરમ પવિત્ર સ્ત્રી છે. પણ આ કવિતાઓ તેને માટે નથી...

પતિ : અરે, તારા કરતાં વધુ સક્ષમ અને મોટા મોટા માણસો પણ મારી

અરોરાનાં વખાણ કરતાં થાકતા નથી ને તું આમ મોં ફેરવી લ્યે છે?

જોઈ શકાશે કે આત્મશ્લાઘા માટેની ઘેલણ જ્યારે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે સારાસારનો વિવેક સચવાતો નથી.

પછી તો ‘તું મારા જ ઘરમાં મારી પત્નીનું અપમાન કરે છે? હું જોઈ લઈશ તને’ કહીને ‘મારી પત્ની સમાજમાં કેટલો માનમોભ્ભો ધરાવે છે. તેનું તને ભાન છે? આવી સુંદર મહિલાનો પરિચય એ તારે માટે ભૂંડ આગળ મોતી વેરવા બરાબર છે.’ આ સાંભળી હેત્રી ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને મારામારી પર ઊતરી પડે છે. અરોરા માંડ માંડ તેમને છૂટા પાડી શાંત કરે છે. ત્યારબાદ હેત્રી અરોરાને સંબોધીને કહે છે કે, ‘તારે ખાતર હું જુહું બોલ્યો અને માર ખાધો. હવે હું રજેરજ બધું જણાવી દઉં છું.’ અરોરાના પતિને સંબોધીને પતિને સંબોધીને કહે છે :

‘Those poems were written to your wife, every word of them and to nobody else. I wrote them because I loved her. I thought her the most beautiful woman in the world, and I told her so over and over again’.⁵

આ સાંભળી તેનો પતિ ગુસ્સે થવાને બદલે સંતુષ્ટ થાય છે. એના ચહેરે પ્રસન્નતા વરતાય છે.

હેત્રી આગળ બોલતો જાય છે કે અમે બંને આ ઘર છોડી નીકળી જનાર હતાં. તારી સાથે છૂટાછેડા લઈ એ મારી સાથે લગ્ન કરનાર હતી. પણ પછી આવાં બધાંની એણે ના પાડી એટલે...

આ સાંભળી ભાવકોના આશ્ચર્ય વચ્ચે અરોરાનો પતિ બોલે છે :

‘તારે પહેલાં કહેવું જોઈએને આ બધું? હું તારી માફી માગું છું. મિલાવ હાથ.’

પછી અરોરાનો પતિ આ કવિતાઓ પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કરવાની જવાબદારી પણ પોતાને માથે લ્યે છે! પછી પૂછે છે કે પુસ્તકનું નામ શું રાખીશું? જવાબમાં હેત્રી કહે છે -

‘How He Lied to Her Husband.’

અહીં પડદો પડે છે.

*

આ લઘુનાટિકા મંચનક્ષમ સામગ્રીથી સભર હોઈ Play બને છે તો કેટલાક સાહિત્યિક પાઠોને કારણે Drama પણ બને છે.

નાટ્યાત્મક નિર્વહણ સાધન્ત જોઈ શકાશે. જેમ કે પતિની ગેરહાજરીમાં મહિલા, પ્રેમીનું સાંનિધ્ય માણતી હોય ત્યારે પતિ આવી જશે તો શું થશે એવી ભીતિ બંને પાત્રો અનુભવે છે. વળી પ્રેમીએ અરોરા માટે લખેલી કવિતાઓ ગુમ થઈ ગઈ છે એ જો કોઈ (નણંદ કે ખુદ પતિ)ના હાથમાં આવે તો શું થશે એનો ભય પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

પણ બંને પ્રેમીઓ અનુભવે છે. તેમની આવી ભયભીત માનસિક સ્થિતિ ભાવક પક્ષે પણ ‘હવે શું થશે?’નું કુતૂહલ જન્માવે છે. વળી આવી તનાવયુક્ત સ્થિતિમાં જ પતિનો પ્રવેશ થાય એટલે તંગદિલી વધુ ઘૂંટાય છે. પહેલાં તો બચાવ માટે આ કવિતાઓ અન્ય માટે લખી છે, અરોરા માટે નહિ એવી કેફિયત હેત્રી આપે છે.

અહીં એક અકલ્પ્ય વર્ણક આવે છે. અરોરાનો પતિ સમાજમાં માનપાનનો એટલો ભૂખ્યો અને અધીરો છે કે આ કવિતાઓ પોતાની પત્ની માટે નથી લખાઈ એ સાંભળીને ઉશ્કેરાઈને હાથાપાઈ પર ઊતરી આવે છે. પતિનો આવો પ્રતિભાવ (અને પતિભાવ પણ!) અ-રૂઢ છે. પણ આ ‘પ્રહસન’ છે એમાં કેટલીક અતિશયોક્તિ દ્વારા લેખક સન્માન મેળવવાની વેલણા માટે વ્યંગ્ય કરવા ચાહે છે તે યાદ રાખવા જેવું છે અને એટલે જ જ્યારે પત્નીનો પ્રેમી સાચી કબૂલાત કરે ત્યારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે. આ આખો મામલો પરિણીતાના પતિની હદબહારની સામાજિક મોભા માટેની વેલણામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. લેખક આવી વેલણા પર વ્યંગ્ય કરવો ચાહે છે, આવી વેલણાના લેખક પક્ષકાર નથી બનવા માગતા એ સુજ્ઞ વાચક સમજી શકે તેમ છે. તેથી શૌ ‘Humoursly Serious’ રહ્યા છે. બહિરંગમાં Comedy લાગતી આ રચનાનું અંતરંગ ટ્રેજિક છે એ સમજવું થોડું અઘરું છે પણ અશક્ય નથી. આખી રચના પરિસ્થિતિનો એક paradox પ્રેક્ષક સામે મૂકી આપે છે. બર્નાર્ડ શૌના એક વિવેચક G. K. Chestertonની એક ટિપ્પણી આ સંદર્ભે સમજવા જેવી છે :

‘There are two types of great humorist : those who love to see a man absurd and those who hate to see him absurd.’⁶

ખરેખર તો શૌ માણસની આવી મૂર્ખાઈપૂર્ણ, કઢંગી અને માનસિક વિકૃતિને ધિક્કારનારા લેખક તરીકે Swiftની જોડાજોડ બેસી શકે એમ છે. આ બધી ખૂબીઓ ઉપરાંત એક મુદ્દાનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ કે આખી રચના અરોરાના પતિ અને પ્રેમી વચ્ચે થતી હાથાપાઈના પ્રસંગનો અપવાદ બાદ કરતાં માત્ર સંવાદો પર જ નિર્વહણ પામે છે. તે જોતાં ફરી ચેસ્ટરટનનું વિધાન યાદ આવે : ‘that drama can be dramatic, by dialogue rather than action.’⁷ એક સંપૂર્ણ પ્રહસનમાં હોવા જોઈતાં લક્ષણો આ લઘુનાટકમાં પણ છે. Farceનાં લક્ષણો બતાવતાં વિવેચક M. H. Abrams નોંધે છે કે :

‘It commonly employs highly exaggerated or caricatured character types, put them into improbable and ludicrous situations, and makes free use of broad verbal humor and physical situations.’⁸ શૌની આ લઘુનાટક માટે પણ આ વાત બંધબેસતી થાય છે.

પાઠટીપ

* જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૌના લઘુનાટક ‘How He Lied to Her Husband’

શીર્ષકનો ગુજરાતી અનુવાદ 'તે તેણીના પતિ સામે કેવું (અથવા કેવી રીતે) જૂઠું બોલ્યો' એવું કરી શકાય જે થોડું કઠંગું લાગે. 'તેણી' શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં જોઈએ એવો રૂઢ નથી. આ બધું ધ્યાને લેતાં શીર્ષક મૂળ અંગ્રેજીમાં જ રાખ્યું છે. – વિ.

1. Selected Short Plays : Shaw Bernard, Penguin Books, 1987.
2. 'Play' અને 'Drama' વચ્ચેના ભેદની સમજૂતી માટે જુઓ જશવંત શેખડીવાળાકૃત 'નાટ્યલોક', પ્રકાશક : લેખક પોતે : 1981, પૃ. 8
3. જુઓ : George Bernard shaw : by G. K. Chesterton : Atlantic Publishers, New Delhi. 1990, p. 136
4. એક કવિનું નામ.
5. Selected Short Plays : Shaw Bernard, Penguin Books, 1987, p. 59
6. George Bernard Shaw : By G. K. Chesterton : Atlantic Publishers, New Delhi, 1990, p. 232
7. એજન : પૃ. 261. સતીશ વ્યાસના નાટક 'મન મગન હુઆ' અને બીજાં ઘણાં નાટકોને આ કથન બંધબેસતું થાય એમ છે.
8. A Glossary of Literary Terms : M. H. Abrams, Macmilan, 2009, p. 28

પ્રકીર્ણ

બ્રહ્મ પ્રશ્નોપનિષદ : કાયમ હઝારી, 2021, આકાશ, આદિનાથ સોસાયટી, જીઆઈડીસી પાછળ, શનાળા રોડ, મોરબી-363641, 18+316, રૂ. 375 એક છત્ર નીચે : સંપા. હસન લુણત ||વિતાના, 2021, મુસ્લિમ રાઈટર્સ એકેડેમી, સુરત, પૃ. 170, રૂ. 225 વહોરા શાદી ગીતો એક અભ્યાસ : ડૉ. હસન લુણત ||વિતાના, 2018, તૃષા પ્રકાશન ગૃહ, આલીપોર, નવસારી, પૃ. 110, રૂ. 150 બ્રિટિશ ગુજરાતી મુસ્લિમ ગઝલકારો એક અભ્યાસ : ડૉ. હસન લુણત ||વિતાના 2016, તૃષા પ્રકાશન ગૃહ, આલીપોર, નવસારી, પૃ. 10+222, રૂ. 250 શબ્દો ઉઘાડી જોયું તો : ડૉ. હસન લુણત ||વિતાના 2021, ગુજરાતી રાઈટર્સ ફોરમ, યુ.કે., પૃ. 56, રૂ. 120 પ્રયોગત્મક ગાંધી : પંકજ શાં. જોશી, 2021, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 8+96, રૂ. 125.

સમર્થ પિતાના શબ્દવારસાને સાચવવાની સાથે સાથે સમકાલીન સાહિત્યનાં જીવનમૂલ્યો આજીવન પ્રસાર કરનાર સાહિત્યિક કર્મશીલ મહેન્દ્ર મેઘાણી હજી હમણાં જ ૨૦મી જૂનના રોજ સોમા વર્ષમાં પ્રવેશ્યા. તે નિમિત્તે શતાબ્દી વંદના કે સન્માનની આંશિક પણ લૌકિક ગતિવિધિ થાય એ પહેલાં પોતે જગતના મંચ પરથી વિદાય લઈ લીધી. ૦૩ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૨ના રોજ તેમનો દેહવિલય થયો.

એકવીસમી સદી અનેકવિધ કારણોથી એક વસમી સદી બનવાની ભરપૂર સંભાવનાઓની ભીડમાં મહેન્દ્રભાઈનું સ્મરણ થાય કે તુરંત ગાંધીયુગનું સત્ત્વ નજર સામે તરવરી રહે. ત્રેવીસની વયે ૧૯૪૫માં મુંબઈ મુકામે ગાંધીજીનું દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય પામેલા મહેન્દ્રભાઈ ગાંધીયુગની આકાશગંગાના કહો કે ગાંધીમૂલ્યોના અંતિમ પ્રતિનિધિની આખરી હરોળમાં અગ્રેસર હતા. વર્તમાન ગુજરાતમાં એવા અનેક શબ્દસેવીઓ, કર્મશીલો, પત્રકારો કે શિક્ષકો હયાત છે જેમણે રવિશંકર મહારાજ, વિનોબા કે કાકાસાહેબનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય; ઉમાશંકર જોશી કે દર્શકની શબ્દચેતનાના સાક્ષી રહ્યા હોય; સ્વામી આનંદ, યુનીકાકા અને નારાયણ દેસાઈ જેવા ગાંધીનિષ્ઠ કર્મશીલોના સમકાલીન હોવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હોય. આ સર્વમાં મહેન્દ્રભાઈ પણ એક હતા અને છતાં પોતાની આગવી રીતે અદ્વિતીય હતા. પિતા ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘યુગવંદના’ કરી; પુત્ર મહેન્દ્રભાઈએ યુગવિચારથી લઈ યુગવેદનાને ગ્રંથસ્થ કરી. ગ્રંથિમુક્ત મહેન્દ્રભાઈની નિઃસ્વાર્થ શબ્દસેવાને ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ પૂરતી સીમિત નહિ રાખી શકાય. મહેન્દ્રભાઈએ રીતસર ભેખ ધારણ કર્યો હતો. અરધી બાંયનો ઝભ્ભો અને દાઢીની હવે લગભગ વિશ્વપ્રસિદ્ધ થવા આવેલી પ્રસાધનરીતિ તેમની સાદગીપૂર્ણ જીવનશૈલીની પરિચાયક હતાં.

પ્રારંભિક શિક્ષણ બોટાદમાં મેળવ્યા પછી અમદાવાદની એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં બે વર્ષ અભ્યાસ કર્યો. આગળ અભ્યાસ અર્થે મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો પણ ૧૯૪૨ના ‘હિંદ છોડો’ આંદોલનમાં સહભાગી થવા અભ્યાસ અધૂરો છોડનાર મહેન્દ્રભાઈ મુંબઈ, લાહોર અને વતન બોટાદ આદિમાં સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં સક્રિય રહ્યા. બાવીસની વયે નિર્ભંગાબહેન સાથે લગ્ન થયું.

૧૯૪૭ના માર્ચ મહિને પિતાનું અવસાન થયા બાદ અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં પત્રકારત્વનો ડિપ્લોમા કોર્સ કરી સ્વદેશ પરત આવેલા મહેન્દ્રભાઈની સજ્જતા ‘મિલાપ’ સામયિકમાં પ્રગટ થઈ. ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૯૫૦થી ‘રીડર્સ ડાયજેસ્ટ’ પ્રકારના માસિક ‘મિલાપ’નો ઉદય ગુજરાતી પત્રકારત્વની મૂલ્યનિષ્ઠ સક્રિયતાનું ઉમદા પ્રકરણ છે. ૨૯ વર્ષ સુધી એટલે કે ૧૯૭૮ સુધી ‘મિલાપ’ પ્રગટ થતું રહ્યું. પત્રકાર તરીકેની કારકિર્દીના એક મુકામે ‘જન્મભૂમિ’ના પ્રતિનિધિ મહેન્દ્રભાઈએ તત્કાલીન પ્રધાનમંત્રી જવાહરલાલ નેહરુ સાથે વિદેશયાત્રા પણ કરી. લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત પિતાનું નામ, અમેરિકામાં તાલીમનું ભાથું અને ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’નો કોઠાસૂઝ સંસ્કારવારસો એવા માતબર હતાં કે સંપત્તિસર્જનની બહુવિધ શક્યતાઓ હતી. પણ બાપુ (ગાંધીજી) અને બાપાનાં જીવનમૂલ્યોએ સાદગી અને અપરિગ્રહનું સહજ રીતે વાવેતર કર્યું. ભેખધારી હોવાના ઘોંઘાટ વગર જીવનજ્યોતનો ઉજાસ પ્રસરી રહે તે માટે ખુદને ગૌણ બનાવી તેઓ અંદરથી વિકસતા રહ્યા.

મેઘાણી સાહિત્યનું પુનઃપ્રકાશન અને પ્રસાર કરવા પાછળ માત્ર પિતૃતર્પણનો જ આશય ન હતો. લોકસાહિત્ય અને જીવનમૂલ્યનું સાહિત્ય લોકો સુધી પહોંચે, પરંપરા અને પ્રશિષ્ટતાનો પ્રસાર થાય, લોકજીવનસંઘર્ષ, વંચિતોની વેદના, શ્રમનું ગૌરવ પ્રગટાવતી મૂલ્યનિષ્ઠ વાતો, નવી પેઢીનું નાગરિક ઘડતર કરતી ‘રાજકારણનું જ્ઞાન’ પ્રકારની પુસ્તિકા, ‘કચુંબીનો રંગ’થી લઈ ‘કાવ્યકણિકા’ સુધીનો પ્રસાર, ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’નો રસથાળ, ઉમાશંકર જોશી, કાકાસાહેબ, ગિજુભાઈ બધેકા, મનુભાઈ પંચોળી, ફાધર વાલેસ, વિનોબા અને ગુણવંત શાહ જેવા સર્જકો-ચિંતકોની વિચારયાત્રાનું પ્રકાશન; ખૂબ લોકાદર પામેલ ‘ગાંધી-ગંગા’ તથા ‘ગાંધીજીની જીવનયાત્રા’નું પ્રકાશન તેમની અવિરત સક્રિયતા અને જીવનનિષ્ઠ શબ્દયાત્રાનો સમ્યક્ પરિચય આપે છે.

મહેન્દ્રભાઈ પ્રશિષ્ટ સર્જક કે મોટા ફિલસૂફ નહોતા. પણ એ સર્વના વાહક હતા. શબ્દના સેવક-પ્રકાશક હતા. જીવનમાં કે સાહિત્યમાં જે કંઈ પ્રગટ કર્યું તે મુજબ જીવવાનું તેમના માટે સહજ હતું. સ્વૈચ્છિક ગરીબીના ગાંધી માર્ગે તેઓ સ્વૈચ્છિક સાદગીથી જીવી શક્યા. ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ની પ્રકાશનપ્રક્રિયા વખતે ગૂર્જર કાર્યાલયમાં રોહિત કોઠારી સમીપે નિરાંતજીવે પૂરું તપાસતા મહેન્દ્રભાઈ સાઈકલ પર અવરજવર કરે એ વાત આપણા સમયમાં નોંધપાત્ર ઉદાહરણ જેવી ગણાય. વર્ષ ૨૦૦૨ની અસાધારણ રીતે ફાટી નીકળેલી હિંસામાં ‘આંસુ લૂછવા જાઉં છું’નું પ્રકાશન અને વાચનબેઠક દ્વારા તેઓ કરુણાશીલ અભિગમથી સક્રિય રહ્યા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મેઘાણી પ્રાંગણમાં જ કોઈ મંચ કે ભપકા વગર, સ્વાગત કે આભાર-સમાપન વગર, નિતાંત માનવવ્યસભર પરબ ❖ નવેમ્બર, ૨૦૨૨

‘આંસુ લૂછવા જાઉ છું’ની વાચનબેઠકમાં પઠન કરી રહેલા મહેન્દ્રભાઈ આ લખનાર જેવા, તે વખતે હાજર એવા દરેકનાં મનમાં આપણા સમયના એકમાત્ર સાચુકલા શાંતિદૂત જેવા જણાયા હતા.

રોજિંદા જીવનના દરેક ઉપક્રમમાં સાદગી, સ્વાવલંબન, શરીરશ્રમ, સાધારણ માણસ પ્રત્યેની અનુકંપા, ચોકસાઈ આદિ જીવનમૂલ્યોને સહજ રીતે વેરેલા મહેન્દ્રભાઈ વિદ્યાર્થીઓ, યુવાનો સાથે વાચનબેઠક કરવા તત્પર રહેતા. કલોલ જેવા નાનકડા નગરમાં આવેલી હોલી ચાઇલ્ડ સ્કૂલનાં બાળકો સાથે નિત્ય સંવાદનો નાતો છેવટ સુધી જળવાઈ રહ્યો. એકાદ સપ્તાહ સુધી કલોલ મુકામે રોકાઈને વિદ્યાર્થીઓમાં પુસ્તકપ્રીતિ વિસ્તરે તે માટે કોઈને ભારરૂપ થયા વગર સક્રિય રહેતા. તેઓ એકસોમા વર્ષમાં પ્રવેશ્યા તે નિમિત્તે જયંતીભાઈ નાચી, હરીશ બ્રહ્મભટ્ટ, આચાર્યા હેતલ પટેલ આદિ કલોલથી મહેન્દ્રભાઈને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે સહજ રીતે સૌને કહ્યું, ‘ આજકાલ સપનાં ખૂબ આવે છે...ઉમાશંકર જોશી ઘણી વખત સપનામાં આવે છે. મારા બાપુજી મને ઉમાશંકરને સોંપીને ગયેલા’. અને મુલાકાત વખતે ‘મિલાપ’ની પરંપરાનું સામયિક શરૂ કરવાનો વિચાર જયંતીભાઈએ તેમની સમક્ષ વહેતો મૂક્યો. તેમની પ્રસન્નતાપૂર્વકની શુભેચ્છા મળી. “મૈત્રીમિલાપ” પ્રગટ થયું પણ ત્યારે તેઓ આપણી વચ્ચેથી વિદાય લઈ ચૂક્યા હતા.

વર્તમાન ગુજરાતમાં શબ્દસેવીઓ, સર્જકો ઓછા નથી. ગુજરાતી સાહિત્યકારકોશની અદ્યતન આવૃત્તિમાં ૨૨૮૬ નામ-સરનામાં છે. લગભગ દરેકની પાસે સ્વપ્રાગટ્ય માટેની સોશિયલ મીડિયા સાનુકૂળતાના અતિપ્રસારી, સ્વનામધન્ય વ્યવસ્થાઓની ભળતી જ ભીડમાં, ‘લોકમિલાપ’ જેવી ધ્યેયનિષ્ઠ, સમર્પિત, સાત્વિક પરંપરાના સ્થાપક, મૂકસેવક મહેન્દ્રભાઈનો વિકલ્પ નથી. હા, તેઓ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં અપૂર્વ હતા, અનન્ય હતા. દરેક જાહેર સન્માન કે પુરસ્કારથી બચી ગયેલા એકમાત્ર શબ્દલોકના યાત્રીને સો સો સલામ.

પ્રકીર્ણ

મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ એક સમર્પિત જીવન : મેઘા ગોપાલભાઈ ત્રિવેદી, 2022, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. 160, રૂ. 225 માનસ મંગલાચરણ મંથન : સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, 2021, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 12+124, રૂ. 125 માનસનો મનપૂડો : સ્વામી સચ્ચિદાનં, 2021, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 14+130, રૂ. 140 ઉત્તર ધ્રુવની હરાજી : અનુ. જીગર શાહ, 2021, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત, પૃ. 128, રૂ. 150.

[‘અશ્વત્થામા’, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર, આર. આર. શેઠની કંપની પ્રા. લિ., અમદાવાદ/
મુંબઈ, પ્ર. આ., પૃ. 116, રૂ. 150]

૧૯૮૪માં રેડિયો-નાટક મહોત્સવમાં વડોદરા કેન્દ્રના ઉપક્રમે પ્રસારિત થયેલું ‘અશ્વત્થામા’ ૧૯૮૮માં અને ૨૦૦૦માં અનુક્રમે મુંબઈ અને દિલ્હીમાં ભજવાઈને, લાંબા કાળખંડ સુધી અકળ મૌન ધારીને બેઠું રહ્યું ગ્રીનરૂમમાં. હવે ફરી ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ થયું ૨૦૨૧માં. આડત્રીસ, ચોત્રીસ અને બાવીસ વર્ષોના અંતરાલ પછી એનું આ રૂપમાં આગમન પુરાતન, નૂતન અને સનાતનની તરવેણીથી, અતીત અને સાંપ્રતનું કેવું સંધાન કરે છે તે જોવાનો રસ પડે. કવિ-નાટ્યકાર સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રની સિસૃક્ષા અને નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞા કવિતા અને નાટકમાં સર્જકીય અનિવાર્યતાથી જે હરફર કરે છે ને અપૂર્વ સાહિત્યકર્મ પર સ્થિર થાય છે તેની નોંધ કરવી કોઈ પણ સમયને, કોઈ પણ સમયમાં ગમે. ‘મહાભોજ’ સુધીની કવિતાયાત્રા વચ્ચે નાટકના સૂર ગૂંથતા રહેલા કવિએ ‘ખગ્રાસ’ ‘ગ્રહણ’, ‘આ માણસ મદ્રાસી લાગે છે’, ‘કેમ મકનજી, ક્યાં ચાલ્યા?’ અને બીજાં પણ – માતબર નાટકો આપ્યાં છે. એમનાં નાટ્યકર્મનો સર્વાંગી આલેખ કે એની સમીક્ષાઓ- પ્રયોગસમીક્ષાઓ, પ્રતિભાવોનું પ્રમાણ મર્યાદિત રહ્યું છે. એનાં ઘણાં કારણો પૈકીનું એક કારણ લેખક પોતે સંપાદક બનીને ‘રંગ છે’ શીર્ષકથી ગુજરાતી નાટકોનું સંપાદન કરે છે ત્યારે આપે છે: ‘અતિશય નબળું અર્થઘટનશાસ્ત્ર, એક હોપલેસ હર્મેન્યુટિક્સ. ગુજરાતી રંગમંચો આગળ જાણે કે એક અર્ધપારદર્શક કાયમી પડદો લટકાવી દીધો છે!’

‘પોએટિક્સ’, ‘ડ્રામેટિક્સ’ અને ‘પોલિટિક્સ’ને જો ‘હર્મેન્યુટિક્સ’ના પ્રાસમાં જોડી દઈએ તો પ્રતિભાવોનાં પર્યાવરણની રાંકડી ગુજરાતી રંગસમીક્ષાનો ચહેરો પેલા ‘અર્ધપારદર્શક કાયમી’ પરદા પડછે ભળાય! એ અર્ધપારદર્શક પરદાની આરપાર જઈને પોતાની ચાલે નાટારંભ કરતી ગુજરાતી નાટ્યકૃતિ ‘અશ્વત્થામા આજે પણ જીવે છે (અને હણાય છે)’ની ચર્ચા કરી શકાય.

પુસ્તકમાં કુલ બે પ્રતો સામેલ છે. ૧૯૮૪માં રજૂ થયેલી રેડિયોનાટ્ય-પ્રત પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

અને પછી રંગભૂમિ પર ખેલાયેલાં નાટકની પ્રત. નવ શ્રુતિખંડોમાં વિભાજિત રેડિયોનાટક અને અગિયાર દશ્યોમાં ગોઠવાયેલું નાટક એક માધ્યમમાંથી બીજા માધ્યમમાં થતાં રૂપાંતર, બંને માધ્યમોનાં વ્યાકરણ અને સ્વરૂપગત વિશેષતાઓને તપાસવા માટેનું રસપ્રદ નિમિત્ત આપે. બન્ને પાઠ સાથે મૂકીને આ ઇજન નાટ્યકારે આપ્યું છે. નાટકને એનાં પ્રત-પાઠ અને રંગ-પાઠના સંદર્ભે હવે જોઈએ.

* પ્રત-પાઠ :

યુદ્ધમાં જીતવાનાં સ્વાર્થ અને કપટથી મારી નાખવામાં આવેલાં મદનિયાં ‘અશ્વત્થામા’નું કેન્દ્ર છે આ નાટકમાં. શ્રાપિત અવસ્થામાં ઘારું લઈને ફરતાં ‘વિદ્યમાન’ અશ્વત્થામાની સામે વિના કારણે વિદેહ થયેલા હાથીના બચ્ચાનું કથાનક ઉપસાવીને નાટ્યકાર નવા જ અંધારિયા ખૂણા પર પ્રકાશ પાડે છે. એ મરી ગયેલા બચ્ચાની મા જયમંગલા, એનો મહાવત રામુ અને કાશીની કથાનો પહેલો છેડો એમ. એસ. યુનિવર્સિટીની આર્ટ્સ ફેકલ્ટીની કેન્ટીનમાં મેનેજર તરીકે આવેલા સરદાર અસવસંસિંઘ અને એના નોકર શનાભૈમાં અને જિતેન્દ્ર અને પલ્લવીના નવાંકુરિત પ્રણયમાંથી પ્રારંભાય છે. નાટ્યકાર દરેક દશ્યમાં ક્રમશઃ ઉત્તર કથાનકનાં બીજ ઉઘાડતાં જાય છે. અને એમ બે કાળખંડો એકમેકમાં રસાતા-રચાતા જાય છે. મહાભારતના આ કથાનકમાં પરિચિત પાત્રો અને મ.સ. યુનિવર્સિટીની કેન્ટીનનાં પાત્રોનાં તાણા-વાણા નાટકનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. વડોદરામાં ચાલતા સર્કસની વિક્ટોરિયા હાથણી સુધી લંબાતું નાટ્યસૂત્ર એક વિશિષ્ટ ભવબોધ કરાવી જાય છે. દરેક યુગમાં ‘આજે પણ જીવતા’ ‘અને હણાતા’ અશ્વત્થામાઓ લેખકની સંવેદનાનું કેન્દ્ર છે.

બન્ને પાઠ (દશ્ય-શ્રાવ્ય / શ્રાવ્ય)ને અંતે ‘અંતરંગભૂમિએથી’ કરવામાં આવેલી પ્રક્રિયાની રસપ્રદ વાતોમાંથી ખ્યાલ આવે છે કે કઈ રીતે આઠમા દાયકાનાં પાછલાં વર્ષો દરમિયાન (૧૯૭૮-૧૯૮૨) દેશનાં સત્તાકેન્દ્ર – દિલ્હી-માં રહેવાનું બન્યું ને ભારતીય સાહિત્યના અભ્યાસ-સહવાસમાંથી ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’ અને ‘ભાગવત’ના ‘મજબૂત – વળદાર’ રેશમ ધાગાઓને ઓળખવામાં અને બીજા ભાષાઓની કૃતિઓના અનુવાદમાં ગટક-ગટક અનુભવેલા રસાનુભવમાંથી જાણે વિશાળ અને નિબિડ ભારતીય સાહિત્યના મહાવતની મદદથી જ અણધાર્યો પ્રગટ્યો હોય એવો પેલો હાથી (નોંધપાત્ર છે કે ‘મૃચ્છકટિકમ્’માંથી એવો હાથી ‘શર્વિલક’માં મંચ પર આવેલો ને હવે ‘અશ્વત્થામા’ તથા ‘હાથીરાજા’માં – ‘ગુજરાતી’ મંચ પર આવતા ત્રણ હાથીઓ એ રીતે એક જુદી ચર્યાનો વિષય બની શકે !) ધસારા કરતો આવ્યો. ને એકમાંથી બીજો-ત્રીજો હાથી પ્રગટતો રહ્યો છે. એમાંથી રચાયેલાં કડવાબદ્ધ આખ્યાનમાંથી વળી નાટ્યમુકામે પહોંચેલી રચનાપ્રક્રિયા પણ નવી વાત બને એવી છે. ‘સત્તાની સ્વમુગ્ધ આંખો આ વિશાળ દેશનું કેટકેટલું

દીઠું-ન-દીઠું કરી દે છે ‘એ એમને દેખાયું છે. ‘અશ્વત્થામા’નું આખરે સ્થિર થયેલું સ્વરૂપ શ્રાવ્ય અને દશ્ય-શ્રાવ્ય પરિણામમાં ‘રૂપ’પામ્યું ત્યારે આ બધાં સત્તાકેન્દ્રોની આંટીઘૂંટીઓની સાથે દર્શન રૂપે રેખાંકિત કરી શકાય કે વિચારરૂપે ઉપસાવી શકાય એવો જીવનનો સામંતી ચહેરો યુદ્ધ અને યુદ્ધોત્તર પરિસ્થિતિનો વિમર્શ, પર્યાવરણ – પ્રાણીવિમર્શ, નારીવિમર્શ, આદિવાસી - જનજાતિ વિમર્શ, નગરવિમર્શ, સ્નેહવિમર્શ, શિક્ષણવિમર્શ અને વ્યાપક રૂપમાં જીવનવિમર્શનાં કથ્યો,–ઉદાહરણો અને અંતઃકરણો ચીંધીને એમણે કરેલી નાટ્યચર્યા (‘રંગ છે’ – પ્રસ્તાવના)નું અંતઃકરણ કદાચ–આ છે. અતીત અને સાંપ્રતને સાંકળતું સમકાલીન જીવનરંગનું આ રૂપ આપણા આસ્વાદનો વિષય બને છે. સમગ્ર મહાભારતનું સારગ્રાહી આકલન કરીને અહીં નાટકના શ્રાવ્યપાઠમાં જાણે જિતેન્દ્ર પાસે કહેવડાવાયું છે :

“બે દેવો છે. સહુ દેવતાઓનાં મૂળમાં : એક કામદેવ, બીજા યમદેવ.. પલ્લવી, મહાભારતના આરંભે પ્રથમ દેવ છે સર્વ કામનાઓને પ્રેરતા કામદેવ...ને મહાભારતનાં અંતે પ્રથમ દેવ છે, સર્વ ઇચ્છાઓના નકારમાંથી, સર્વ અનુરાગના અભવમાંથી પરિણમતા, મૃત્યુની પરમ ઇચ્છાને પ્રેરતા યમદેવ.....કામ અને યમ, અને એ બે પ્રચંડ કૌંસની વચ્ચેના એક નાનકડા, અધૂરા જેવું વાક્ય તે મહાભારત છે ને, અજબ ખેલ પલ્લવી?” (પૃ. ૮૪, શ્રુતિખંડ ૭).

પલ્લવી અને કાશી, મહાભારતકારને પણ ન સૂઝે એવાં કેટલાંક નિરીક્ષણો ‘સ્ત્રી’ હોવાને કારણે પ્રગટ કરે છે. તો અશ્વત્થામા – અસવસથામા અને હાથી ગૂઢ અસ્તિત્વમીમાંસાભરપૂર નાટ્યક્ષમ ઉદ્ગારો કરે છે. યુદ્ધમાં રાજાઓનું તો જે થયું તે, ચાકરો–સેવકો–અનુચરોનું શું થતું હોય છે તે આ નાટક ચીંધે છે : મહાવત રામુ અને એની પત્ની કાશીનાં માધ્યમથી. રશિયા અને યુકેનના યુદ્ધની ભુતાવળો વચ્ચે આ નાટકનું વાચન યુદ્ધના બિહામણા અને બિકાળવા ચહેરાને બરાબર ભડભડતો ‘બતાડે’ છે! રામુ:

‘આ અઢાર દિવસોમાં કોણ કોણ, ના, શું શું મોત નથી પામ્યું? કમોત. પગ પૂજાય એવા વૃદ્ધો અને લબરમૂઠિયા જવાનો, મીંઢળબંધા હોં, બધા ગયા... માણસોનો તો કોઈ હિસાબ નહિ, ત્યાં પશુઓનું તો કોણ પૂછે, હેં?’ તો કાશીની વાત કરતાં પલ્લવી હસ્તિનાપુરમાં, ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં, ગાંધારમાં, મગધમાં અને મણીપુરમાં ડૂસકાંઓ દબાવીને પોતાને આંગણે થરથરતી આંગળીઓથી (સ્ત્રીઓએ) વિજયના સાથિયા પૂર્વા હશે’ – એમ કહીને થથરાવી દે છે. બધું ખતમ થઈ ગયા પછીનો સૂનકાર નાટકમાં ઠેર-ઠેર પડ્યો છે. હાથીના રૂપમાં રહેંસાયેલા અને વિસરાયેલા જીવનો જવાબ સાંભળવા કાન દેવા જેટલી માણસાઈ આપણામાં બચી છે? – એવો પ્રશ્ન આપણને પુછાયો છે.

પેલો નાટકનો ‘માણસ’, ‘મારાજ, ગુરુદેવ અસવસથામા જોદ્દા, બૌ થયું મારા બાપ, બૌ થયું; હવે ખમૈયા કરો! ખમૈયા કરો! ખમૈયા કરો!’ કહે છે ત્યારે એ આખી દુનિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલતો સંભળાય છે.

*રંગપાઠ

પુસ્તકપ્રતે અવતરતાં પહેલાં આ નાટકને શીર્ષસ્થ રંગસ્થાનો પર રમવા મળ્યું છે. પૃથ્વી થીએટર્સના ‘પૃથ્વી ફેસ્ટિવલ’(૧૯૮૮)માં અને નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા (દિલ્હી) રાષ્ટ્રીય રંગ મહોત્સવમાં (૫, એપ્રિલ ૨૦૦૦)માં તેમજ શ્રાવ્ય નાટકરૂપે અખિલ ભારતીય નાટ્યમહોત્સવમાં ૧૯૮૪માં, રાષ્ટ્રીય તખ્તાઓ પર વરસેલું આ નાટક ‘સ્થાનીય’ રંગમંચ માટે કેમ તરસ્યું રહ્યું હશે! – એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. જવાબ શોધવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો લેખકનો ચિત્કાર કદાચ સંભળાય. ‘પાંગળું અર્થઘટનશાસ્ત્ર!’ એથી વિશેષ સ્થાનિક રંગભૂમિનું પોતાનું પર્યાવરણ અને બિનવ્યવસાયિક રંગકર્મીઓની કેટલીક ભૌતિક મર્યાદાઓ પણ ચીંધવાનું મન થાય. નાટકનો ‘સ્કેલ’ અને સ્થાનિક ‘ખેલ’નાં માપ જુદાં પડતાં લાગે. પરિપક્વ રંગટોળી અને નીવડેલા રંગકર્મીઓને સંપૂર્ણ રંગકર્મનો મજેદાર પડકાર ઝીલવો હોય તો આ રહ્યું આ નાટક. ‘રંગ છે’માં લેખકે નિર્દેશેલાં રંગભૂમિનાં ઉપકરણો અને અંતઃકરણોની યુતિ સિદ્ધ કરવાની ગુંજાઈશ અહીં છે. ‘પરિત્રાણ’ વેળાએ જે મુશ્કેલ હતું તે રંગતંત્ર હવે નવી ટેકનોલોજીને કારણે સહજસાધ્ય છે. સિદ્ધ કરતાં આવડે તો. મંચવિભાજન, પ્રકાશયોજના, સજ્જા અને વીજાણુ ઉપકરણો કોઈ પણ ક્ષેત્રના પ્રેક્ષકનાં આંખ-કાનને એક ગંજાવર આરોહઅવરોહમાં ખેંચી જવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. નાટકની રંગસૂચનાઓ – ચાર સ્તરે વહેંચાયેલી ભૂગોળ, દશ્યરચનાઓ, દશ્યસંયોજનો, કાળસંયોજનો, ક્રિયા અને વાણીનાં આંતરકલાપો, અનેક પ્રકારનાં અભિનયો, ઉક્તિવૈવિધ્યો, સંવાદના નોખાં-નોખાં ઘાટ, સંવાદ અને મૂક અભિનયની ગૂંથણી, કહેવાતી ક-થા અને ભજવાતાં ના-ટ-કની યોજનાનાં રસપ્રદ ઉદાહરણો નાટકમાંથી મળશે. પણ, વૃંદ અને વાજિંત્રોની મદદથી, વાણી અને નાદથી ગૂંથાતું ત્રીજા દશ્યનું વાતાવરણ, હણાયોઓઓઓના દીર્ઘસ્વરી આવર્તનોથી પુરાતું-રચાતું દશ્ય, કે મંચ પર હાથીનું આગમન, અશ્વત્થામાનું પાત્ર કરનાર માટે કાળખંડોને ધારણ કરવાની અભિનયક્ષમતા, રામુ અને કાશીનાં કથન સાથે ગૂંથાતી નકુળ વગેરેની હાથીના બચ્ચાના જન્મસમય માટેની પૂછપરછ એમ.એસ.ની કેન્ટીનમાં નવા આવેલા મેનેજર અને સમાંતર એમાંથી ઊગતી-ઊભરતી અશ્વત્થામાનાં બે-ત્રણ કથાનકોની નાટ્યગૂંથણી, સમય, પરિસ્થિતિ, માનસિકતાઓ, અર્થઘટનો, અવસ્થાઓ, ગૂંચોના તાણાવાણા, આ બધાંમાં અવરજવર કરવા માટેની નાટ્યાત્મક પ્રયુક્તિઓ એના લખનારની પાક્કી રંગમંચ-પ્રતિભાનો વધુ એક વાર પરિચય આપે છે. ‘મેનાગુર્જરી’માં હતો તેવો નાટ્યકથનનો કસબ અહીં પણ પશ્ચાદ્કાળમાં

લઈ જતી. ઘટનાઓના નિર્દેશે - પ્રત્યક્ષીકરણમાં દેખાશે, વાણીને આધારે કાળખંડોમાં લઈ જઈને વર્તમાનમાં મૂકી દેનારું આ એકલગદ્ય સાંભળો :

‘મરી તો શકતો નથી, હું. જિતેન્દ્ર. ને પલ્લવી, હજારોનાં હજારો વરસો પહેલાંના ધનુષ્ય - બાણ - મુકુટ ને રથ ક્યાંથી હોય, આજે? તૂટી ન ગયા હોય ને ક્યારનાં? (આમતેમ ફરે છે. સ્વગત જેમ બોલે છે) બાણો તો બસ પંચોતેરેક વરસો ચલેલાં. ઘોડા તો એથીય વહેલા મરી ગયેલા..... યવનસમ્રાટ અલિકસુંદર ચડી આવ્યો ત્યારે પુરુ વંશના પેલા રાજાના સૈન્યમાં એક સાવ અજાણ્યા પદાતી સૈનિક રૂપે હું લડેલો ને યવનો, ગ્રીક સોલ્જરો યુ નો, ઘા કરે ને મારા કવચને આંચ પણ ન આવે ત્યારે ડઘાઈને જોઈ રહેતા ને મને હસવું આવતું! - પછી એ ધંધાથી હું કંટાળી ગયો’તો ને મેં કથા કહેવાનો વ્યવસાય ચાલુ કરેલો! હહુ, જે મહાભારત હું લડેલો એની જ કથા પછી હું કહેતો! મરીમસાલા ભભરાવીને હો! હવે આ કેન્ટીનનો કોન્ટ્રાક્ટ લીધો છે, લાસ્ટ વીકથી, સરદાર અસવસરસિંઘને નામે!’ (પૃ. ૬૧). નલિન રાવળ, યજ્ઞેશ દવે, મધુ રાય અને આ અશ્વત્થામાનાં વાગ્વિવશેષો પણ સમાંતરે તપાસવાની મજા પડે એવાં છે.

- બેસે છે, ઊભો થાય છે, આંટા મારે છે, ઊભો ઊભો બોલે છે, બેસી, ટેબલ પર તબલાં વગાડી, તોફાની સ્વરથી ગાઈને, કંપભર્યા આરોહી સ્વરે..... આ પ્રકારની રંગસૂચનાઓ પાત્રક્રિયા માટે કેવી ઉપકારક છે તે તો મંચ સરાણે ચડતી વખતે જ ખ્યાલ આવે.

- એક જ શબ્દના સ્વરભાર બદલાવીને વાક્યવૈચિત્ર્ય રચવાની આ પ્રયુક્તિ જુઓ:

" જિતેન્દ્ર :પલ્લવી, તું મને સમજાતી નથી.

પલ્લવી : ત્રીજી વાર, સર! યાદ રહી ગયું સર! કલાસ પૂરો સર?

..... સર!

અહીં વિરામચિહ્નો અને સ્વરભારના બદલાવથી ભાવ પહોંચાડવાની કળા છે. ‘જટાયુ’ સદૃશ્ય નકારથી પૂરું થતું પાંચમું દૃશ્ય ‘અવાજ’ની પ્રલંબ ભાવોક્તિ પછી પ્રકાશયોજનાનો કેવો સમયોગ પામે છે તે જુઓ :

‘હવે નથી. કશું જ નથી. અશ્વત્થામા નથી. હાથી નથી. પશુ નથી. પ્રાણી નથી. નથી નથી. કશું જ નથી, નથી નથી. છે માત્ર સૂનકાર. સૂનકારમાં શમી જતા આ થોડાક શબ્દો. સંભળાય છે? કોઈને સંભળાય છે આ.....? "

(થોડી પળ સૂનકાર. પછી પાર્શ્વપટ ઉપરથી પ્રકાશ ધીરે ધીરે ઓલવાય છે. પહેલાં ડાબી તરફના પડદા ઉપર, પછી જમણી તરફના, છેલ્લે વચલા પડદા પર અંધકાર.)

(પછી મંચ પર અંધકાર’) (પૃ.૪૦)

– વાણીને રંગતંત્રનો સહયોગ મળે તો આ એક પછી એક ઓસરતા જતા અને અંધકારગ્રસ્ત થઈ જતા મંચને અજવાળી શકાય એવી સુંદર રંગયોજના છે. પ્રચંડ અવાજો અને સ્ક્રીન પર ઝીંકાતાં દશ્યોની આંજી નાખતી ભભક વચ્ચે ‘મહાભારતકાળ’માં લઈ જવાની નાટ્યપ્રયુક્તિઓ પણ વિગતે ચીંધી શકાય. ભજવણીની દષ્ટિએ કાશીની કેટલીક ઉક્તિઓ અને નાટકના હાઈને ઉપસાવતી હાથીના બચ્ચાના પ્રસવ અને વધની ઘટનાઓ કે એમ.એસ.ની બે વિદ્યાર્થી-જૂથો વચ્ચેની ખેંચતાણનું પ્રારંભિક દશ્ય મંચનકળાના સંદર્ભમાં ચીંધવાનું મન થાય.

ભજવણી માટે લાલાયિત હોય એવા રંગપટ્ટો માટે આ નાટક એક મજાનો રંગપડકાર ફેંકે છે. ઉપાડો પ્રત, ને ઉઘાડો રંગપટ! નાટક આગે ધપવાનું કહે છે. લેટ્સ મૂવ ઓન! ‘કેમ મકનજી..’માં દેખાતાં હતાં એ ‘સુંદરગઢ’ અને ‘રેઈનબો ઇન ધ સ્કાય’ની સાથે અહીં શનિયામામા અને ‘પેલી’ વિક્ટોરિયા દેખાય છે અને પલ્લવી-જિતેન્દ્રના સહિયારા અવાજમાં ‘ઓ રેઈનબો ઇન ધ સ્કાય!’ સાંભળતાં અને આકાશમાં એને ખોળવા નજર કરીએ ત્યાં પરદો પડતો દેખાય છે.

લેખકની એક સંપ્રજ્ઞ બૌદ્ધિક તરીકેની પશ્ચાદ્વર્તી હાજરી નાટકના ‘પ્રત્યક્ષ’ (પ્રત્કર્ણને પણ!)ને રહી રહીને વળગતી હોય એવું લાગ્યા કરે છે. લેખકનું નિજી દર્શન, તેજલું અર્થઘટન અને એવા બૌદ્ધિક ચમકારાઓ નાટકના અંતરંગ સ્વભાવને ક્યારેક અળપાવતા – અળખામણા થઈ પડતા કોઈને લાગે, પાત્રભેદે અને અવસ્થાભેદે નાટકમાં ઓગળવાં જોઈતાં આવાં વિચારબિંદુઓ તરતાં રહે છે. ને એના વિગલનના અભાવે નાટકનો સ્વભાવ એકસૂરીલો થતો લાગે છે. પાત્રોના અવાજને બદલે એમાં લેખકનો અવાજ, લેખકના પરિચિત વાગ્લયમાં સંભળાતો-પડઘાતો રહે છે. ઉ.ત. :

○ બોદલેરની સિમ્બોલિક પોએમ્સ, એલિયટની ડ્રામેટિક પોએમ્સ અને પાબ્લો નેરૂદાની પોલિટિકલ પોએમ્સ. ટાઈમ વધે તો નાનાલાલનું ‘પિતૃતર્પણ’ (પલ્લવી, પૃ. ૨૫).

○ ‘કોઈ કારમી ભૂતાવળને નજર નમાવ્યા વિના જોવી, પ્રિય, એ કામ કદાચ એ ગઈ કાલના દુર્ભાગી પ્રેતલોકને આવતી કાલના સમયે મુક્તિ મળે, એ માટે આવશ્યક બને છે. પલ્લવી, એ કાળરાત્રીને ખુલ્લી આંખે ને નજર નમાવ્યા વિના તું જો અમને બતાડ, તારાં લોચનમાંથી એ રાતને એનું પરોઢ મળી જશે, કદાચ, તારી વેદનાથી રાતી અને અશ્રુથી ભીની આંખોમાં..... (જિતેન્દ્ર પૃ. ૪૭). (‘વેદના તું અંધ ન કર, વેદના તું નેત્ર દે!’ યાદ આવશે. એમની કવિતાનો અવાજ અહીં ‘ત્રીજા અવાજ’માં સમાયોજન સાધવા તાકે છે.) અનેક કાલખંડો અને બે પરિવેશને ગૂંથી લેવાની કસોટીમાં પૌરાણિક ભાષાપોત અને પાત્રોની વાણી માટેનો દેખીતો તર્ક ક્યાંક ખોરવાતાં દેખાય છે. શનાભૈને કયા ભાષાપ્રદેશની બોલી આપવી તે

દિગ્દર્શકની કસોટી કરશે. એની બોલી 'લોકેટ' કરવી પડે એવી છે. રામુ અને કાશીની જબાની અભિવ્યક્તિ વિશે ભજવણી વખતે વિચાર કરવો પડશે.

○ નાટકમાં મુખ્ય શીર્ષક કરતાં એનાં પેટાશીર્ષકો અથવા નાટકને ઓળખાવવા માટે મુકાયેલી પેટાપંક્તિઓ-ટેગલાઇનો - આજે પણ જીવે છે (અને હણાય છે)/ (સંસ્કૃત) 'ગપચાવેલું', (ગુજરાતીએ) 'ગોતેલું'/ નિર્દોષના નિકંદનની ધરાર વાત કરતું ગજ પર્વ પૈકી ગપચાવેલું અને ગોતેલું ક્રિયાપદોનો દાવો ક્યાંક અપૂર્વ ઉપલબ્ધ થયાના પ્રચ્છન્ન અહંકારયુક્ત કદાચ લાગે! પણ, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રની સર્જકતાના રસપ્રદ પડાવ તરીકે અને ગુજરાતી નાટકના એક મૌલિક મુકામ તરીકે 'અશ્વત્થામા' આજે પણ જીવે છે. 'હણાય' ક્રિયાપદને બદલીને પૂછવું રહે કે જોઈએ કે એ તખ્તા પર કેટલી વાર 'વણાય' છે!

આધુનિક અમદાવાદના પિતા | ડંકેશ ઓઝા

[‘આધુનિક અમદાવાદના પિતા - રણછોડલાલ છોટાલાલ’, લે. મકરન્દ મહેતા, પ્રકાશન - ગૂર્જર, અ’વાદ પ્ર. આ. 2021, પૃષ્ઠ 104, કિં. રૂ. 125]

ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સૂરજ તપી રહ્યો હતો ત્યારે રણછોડલાલ છોટાલાલે (1823-1898) અમદાવાદમાં મિલઉદ્યોગનો પાયો નાખ્યો. આગળ જતાં અમદાવાદ હિન્દના માંચેસ્ટર તરીકે પંકાયું તે પાછળ રણછોડલાલે પશ્ચિમની ઔદ્યોગિક ટેકનોલોજીનો અમદાવાદમાં છોડ રોપેલો તે હકીકત છે. તેઓ અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રથમ પ્રમુખ તરીકે પણ જાણીતા છે. એ દ્વારા તેમણે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાનો પાયો નાખ્યો, નાગરિકોના આરોગ્યની ચિંતા કરી. તે સમયે પ્લેગ અને કોલેરા જેવા ચેપી અને જીવલેણ રોગોને નાથવા તેમણે રસી અને દવાઓની આયાત કરેલી. એમનાં દાન દ્વારા અનેક શાળાઓ અને હોસ્પિટલો સ્થપાઈ હતી.

રણછોડલાલ રેશનલ અને સેક્યુલર મૂલ્યો ધરાવતા હતા. તેઓ ધાર્મિક જરૂર હતા પરંતુ માનવધર્મ અને સર્વધર્મસમભાવની ભાવનાને વરેલા હતા. આ બધા અર્થમાં આજે અમદાવાદ યુનેસ્કો દ્વારા હેરિટેજ સિટી તરીકે સ્થાન પામ્યું છે તે આધુનિક અમદાવાદના તેઓ પિતા સમાન હતા. એમણે જુનવાણી અમદાવાદીઓનો જબરો વિરોધ સહન કરીને અમદાવાદમાં પાણીના નળ અને ગટરયોજના દાખલ કર્યાં હતાં. રણછોડલાલે કેવળ અને કેવળ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો અને ચર્ચાઓમાં જ રસ પડતો હતો એ વાત એમના નિકટના પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

સ્નેહી કવિ નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ નોંધી છે. આ અર્થમાં તેઓ ‘મૈન ઓફ રીઝન’ અને એક્શન હતા. આ લાક્ષણિકતાઓએ એમને પૈસો, પાવર અને પેટ્રોનેજ આપવામાં મદદ કરી હતી. ગાંધીજીએ 1915માં અમદાવાદને કર્મભૂમિ તરીકે પસંદ કર્યું તે પૂર્વે રણછોડલાલે અમદાવાદનું નવઘડતર કર્યું હતું.

જાણીતા ઇતિહાસવિદ ડૉ. મકરન્દ મહેતાએ આધુનિક અમદાવાદના પિતા સમાન રણછોડલાલ છોટાલાલનું અત્યંત ટૂંકમાં જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. પુસ્તક રણછોડલાલ છોટાલાલના વંશજ અમદાવાદના સેવાભાવી સિનિયર સિટિજન અચ્યુત ચીનુભાઈને અર્પણ કર્યું છે. પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર પુસ્તકના નાટકનું રાજા રવિ વર્માએ તૈયાર કરેલું તૈલચિત્ર મૂક્યું છે. નાનાં નાનાં નવ પ્રકરણોમાં લેખકે રણછોડલાલનું ચરિત્ર અને એમના જીવનની મહત્વની વિગતો રસપ્રદ શૈલીએ આકાર્યા છે.

આનંદદાયક એ છે કે ચરિત્રલેખન કરતી વેળાએ ઠેકઠેકાણે મકરન્દભાઈએ આપણા જાણીતા કવિઓની પંક્તિઓનો સમુચિત ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં દલપતરામ છે, અનિલ કકડિયા છે, નર્મદ છે, યાંસેફ મેકવાન છે, કવિ કાન્ત છે, રમણીક સોમેશ્વર છે, પ્રહ્લાદ પારેખ છે, સુંદરજી બેટાઈ છે, નવલરામ પણ છે. સો પાનાંનાં આ ચરિત્રલેખનને અંતે ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પુસ્તકોની ઉપયોગી એવી સંદર્ભસૂચિ પણ મૂકેલ છે. આ લખતી વખતે તેમણે અગાઉ લખાઈ ચૂકેલાં રણછોડલાલનાં ચરિત્રો તેમજ અમદાવાદના ઇતિહાસનો પૂરતો ઉપયોગ કર્યો છે.

રણછોડલાલ 29/4/1823ના રોજ માણસદાવ્રતની પોળમાં જન્મ્યા અને 26/10/1898ના રોજ અમદાવાદમાં શાહપુરના બંગલામાં મૃત્યુ પામ્યા. અમદાવાદ શહેર ત્યારે POET તરીકે વિકસ્યું હતું. એમ કહીને લેખક અર્બન થિયરી સમજાવે છે : P = પોપ્યુલેશન, O = ઓર્ગેનાઈઝેશન, E = ઇકોલોજી, અને T = ટેકનોલોજી. અમદાવાદના મહાજન કલ્ચરને અહીં બરાબર સમજાવામાં આવ્યું છે અને લખ્યું છે : ‘ભારતના વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદી મેંક ઇન ઇન્ડિયા અને આર્થિક રાષ્ટ્રવાદની વાત કરે છે. તેવી જ વાત ચારસો વર્ષ પૂર્વે અમદાવાદીઓ અને એમના મહાજનોએ અંગ્રેજો સામે કરી હતી.’ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને તેની સાથે જોડાયેલા મહાનુભાવોનો આ વિકાસ-પ્રક્રિયામાં બહુ મોટો ફાળો છે અને 1889થી મૃત્યુ પર્યંત રણછોડલાલ આ સોસાયટીના પ્રમુખ રહ્યા છે.

રણછોડલાલ જન્મે સાઠેદરા નાગર હતા અને તુળજારામ સુખરામ મહેતાજીની શાળામાં ભણ્યા હતા. ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈ પાસે તેઓ ફારસી શીખ્યા. અંગ્રેજી પણ શીખ્યા અને સરકારી નોકરીમાં પણ લાગ્યા. બાળપણથી તેમને શતરંજ રમવાનો શોખ હતો. રણછોડલાલનાં દાદી પ્રાણકોરબા 1799માં પાટલમાં સતી થયાં હતાં. કસ્ટમ કલાર્ક તરીકે 10 રૂપિયાના પગારથી

સરકારી નોકરીમાં જોડાયેલા રણછોડલાલ ઘોઘા બંદરના કસ્ટમ ઓફિસર થયેલા, તે પછી રેવાકાંઠાના દફતરદાર, તે પછી પંચમહાલ જિલ્લાના આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે નિમાયેલા.

ભારતનો કપાસ પરદેશ જાય અને ત્યાંથી તૈયાર થયેલું કાપડ પાછું આવે અને વેચાય તેના બદલે આપણે અહીં જ એમ કેમ ન કરી શકીએ એવો વિચાર આવતાં તેમણે મિલઉદ્યોગ સ્થાપવાનું સ્વપ્ન જોયું. ફાંફાં માર્યા પરંતુ અમદાવાદના નગરશેઠો વણખેડાયેલું સાહસ ખેડવા તૈયાર ન હતા. જરૂરી મૂડી મળતી ન હતી. એમાં તેમણે મોટી લાંચ મળતી હતી તે સ્વીકારી લેવાનો વિચાર કર્યો. કંપની સરકારે એમને બરતરફ કર્યા. પરંતુ સરકારે રજૂ કરેલા આક્ષેપો કદી પણ પુરવાર ન થયા. તેઓ વડોદરા ગયા. હરિભક્તિ, શામળ બેચર અને ગોપાલ મૈરળ જેવા પુષ્કળ મૂડી ધરાવતા શાહુકારોને પણ મળ્યા. અંતે સુરતના શાહુકારો રૂ. દસ લાખની મૂડી ઊભી કરવા તૈયાર થયા. ‘વર્તમાન’ સાપ્તાહિકમાં ‘દેશ હિતેચ્છુના નામે પ્રોજેક્ટ મૂક્યો. પણ જાહેરાતના પૈસા પણ ડૂબી ગયા! અંગ્રેજ મિત્ર જેમ્સ લેન્ડન 50% મૂડી રોકવા માટે તૈયાર થયો. આ વખતે વડોદરાના શાહુકારો પણ તૈયાર થયા. આ તબક્કે 1851માં મૂડીરોકાણ કરવાના આશયથી રણછોડલાલે રૂ. સાત હજારની લાંચ લીધી. તેઓ પ્રામાણિક હતા. પણ મિલઉદ્યોગ સ્થાપવાનું સાહસ કરવા પૂછતા હતા. હવે અમદાવાદના શેઠિયાઓએ પણ નાણાં રોક્યાં અને મિલઉદ્યોગના શ્રીગણેશ બેઠા.

મિલની મશીનરીઓ મેળવતાં પણ દમ નીકળ્યો. યંત્રસામગ્રી લઈને આવતું વહાણ મધદરિયે ડૂબી ગયું. વીમાની રકમમાંથી ફરી ઓર્ડર મૂક્યો અને યંત્રસામગ્રી બળદગાડાં મારફત ખંભાતથી અમદાવાદ લઈ આવ્યા. અમદાવાદના અંગ્રેજ કલેક્ટર પાસે મિલનું ઉદ્ઘાટન કરાવ્યું. ત્યારે લોકોએ આવાં મોટાં ચક્રો જોયાં ન હતાં તેથી તેને ‘સુદર્શનચક્ર’ કહેતા. આ પછી રણછોડલાલ ખાણઉદ્યોગમાં પણ પડ્યા. લોખંડ-કોલસાઉદ્યોગમાં પ્રયાસ કરેલો પણ નિષ્ફળ ગયા. નહિં તો તાતાના સ્થાને રણછોડલાલ હોત!

રણછોડલાલનાં સ્વપ્નો અને તેનું વાસ્તવિકતામાં રૂપાંતર, જાહેર આરોગ્ય માટેની તેમની નિસબત અને તેમની ઉદાર સખાવતો વિશે તો વિગતે વાંચીએ તો જ મજા પડે. ગાંધી ભારત પાછા ફર્યા તે પૂર્વેની 1895ની અમદાવાદના મિલ-મજૂરોની હડતાલ અને અનસૂયાબહેન સારાભાઈ વગેરે બાબતો જાણવા માટે પણ આ ચરિત્ર વાંચવા જેવું છે. રણછોડલાલ ઉચ્ચકોટીના સાહસિક અને સંચાલક હતા. તેઓ મેટ્રિક પાસ પણ ન હતા. મુંબઈ યુનિવર્સિટી જ ત્યારે સ્થપાઈ ન હતી. તેમ છતાં તેમણે અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરેલું હતું. નરસિંહ મહેતાને નાગરી નાતે જેમ પજવવામાં કશું બાકી નહોતું રાખ્યું તેવું રણછોડલાલ સાથે પણ પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

બનેલું. તેથી મકરન્દ મહેતા લખે છે : ‘સલ્તનતયુગમાં નરસિંહ મહેતાએ જે કથું તે બ્રિટિશ યુગમાં રણછોડ છોટાએ કરી બતાવ્યું હતું.’

પુસ્તકમાં, સરતચૂકથી ક્યારેક એક જ પાન પર એક જ બાબત માટે જુદી સાલ દેખાય છે (પા. 55); તો ક્યારેક ક્યાંક થોડી વિગતોનું પુનરાવર્તન પણ નજરે પડે છે. એકંદરે આજની મહત્વાકાંક્ષી યુવાપેઢી માટે આ ચરિત્ર અત્યંત પ્રેરણાદાયી અને ઉપયોગી પુસ્તક થઈ રહે તેવું લખાયું છે.

વેદાંતપરક લેખસંગ્રહ | મધુસૂદન મ. વ્યાસ

[‘બીજમાં વૃક્ષ તું’ : ગૂર્જર ગ્રંથરસ્ત કાર્યાલય, રતનપોળ નાકા સામે, અમદાવાદ, આવૃત્તિ - ૨૦૨૧ (સંવર્ધિત), કુલ પૃષ્ઠ ૮+૧૨૦=૧૨૮, કિંમત રૂ. ૧૫૦]

ઈ.સ. ૨૦૨૧ માં જેની સંવર્ધિત આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ છે એવા શ્રી હરેશ ધોળકિયાના લેખસંગ્રહ ‘બીજમાં વૃક્ષ તું’ અનેક દષ્ટિએ નોંધપાત્ર સંગ્રહ બની રહે છે. કારણ કે લેખકે “ચેતનાના પ્રગટીકરણની દિશા બતાવતા લેખો” એવી નોંધ પણ અંદરના ટાઇટલ પેઈજ ઉપર આપી છે જે સાર્થક બનતી જણાય છે. પુસ્તકની અર્પણનોંધમાં રામકૃષ્ણ મિશનના વિવેકાનંદજીનાં અન્ય સાધુઓનાં નામોની સૂચિ આપી છે. ઉપરાંત લેખકનું વૈશ્વિક સ્તરનાં વિભિન્ન ઉત્તમ પુસ્તકોનું વાંચન અને તેના સંદર્ભો અત્રે વિકીર્ણ (વેરવિખેર - ફેલાયેલા) છે. જે સૂચવે છે કે આત્માના ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કરવા ઇચ્છનારા સહુ કોઈને માટે અત્રે વિપશ્યના અને વેદાંત જેવાં ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશવા માટેનું જાણે કે ઇજન છે. વર્ષોના અનુભવી લેખક રૂપે તેઓ વેદાંતનાં ગહનસૂત્રો કે સિદ્ધાંતોને સફળતાપૂર્વક સમજાવીને ક્રમશઃ ઊંડાણમાં લઈ જાય છે.

અત્રેના પચ્ચીસ લેખોનાં શીર્ષકો જોતાં જ લેખકર્તાની વેદાંતપ્રીતિ દેખાઈ આવે છે. કેટલાંક શીર્ષકો જુઓ - (૧) મુક્તિની હળવાશની અનુભૂતિ, (૨) હું ક્યાં, (૩) બનત બનત બની જાય, (૪) સત્યમ્ જ્ઞાનમ્ અનંતમ્, (૫) અંતે તો હેમનું હેમ હોયે, (૬) અરીસાનું પ્રતિબિંબ.

સર્જક તરીકે સક્રિય હોવાને લીધે અને જીવનની વિશાળતાને આશ્લેષમાં લેવાની “યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્” (અર્થાત્ “જે કંઈ વિશાળતા - સમગ્રતા છે તેને ધ્યાનમાં લેવાથી જ સુખ છે”) થકી વેદાંતપરક દષ્ટિ કેળવાઈ હોવાથી અભિવ્યક્તિ - લેખકની નવીનતા દરેક લેખોમાં જોવા મળે છે. પુનરાવર્તન (=Repetition) જોવા મળતું નથી. તેમજ લેખનમાં એક પ્રકારની તાજગી વરતાય છે. વળી, નવી પેઢીને

સમજાય એવા શબ્દો પણ અત્રે વારંવાર વપરાયા છે. મૂળે છાપાના કટારલેખન માટેના આ સઘળા લેખો હોવાથી પ્રાસંગિક બાબતો વધુ છે. જેમ કે, કોરોના કાળનો ઉલ્લેખ અને “કુછ દિન તો.....”વાળી જાહેરાતનો સંદર્ભ વગેરે.

વેદાંતદર્શનની કેટલીક સર્વકાલીન બાબતો કે મુદ્દાઓ અત્રે લેખનમાં ઘૂંટાયેલાં હોવાથી આવા લેખોના ઉજાસમાં સદા-સર્વદા વ્યક્તિ સ્વ-ઉત્થાન – સ્વસુધારણા કરી શકે છે. જેને લીધે ઉપયોગિતા સર્વકાલીન છે અને સર્વોપયોગી છે જેમ કે ‘વિપશ્યના’ ધ્યાન પદ્ધતિને સરળ રીતે સમજાવતાં પાના નં. પાંચ ઉપર લખે છે કે – “મનમાં સતત વિચારો આવતા હોય છે. આવેશો આવતા-જતા હોય છે. સામાન્ય સંજોગોમાં તે વ્યક્તિને ખલેલ ફોંચાડે છે. પણ ધ્યાનની ટેવમાં તો આવેશો કે વિચારોને તટસ્થતાથી અવલોક્યાં કરવાના હોય છે... તેને વશ થવાનું નથી હોતું, કેવળ જોયા કરવાનું હોય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં તેને વિપશ્યના કહે છે.

અત્રે ઉચ્ચ કક્ષાનાં અનેક અંગ્રેજી પુસ્તકોના સંદર્ભો તેમણે આપેલા છે. જે સૂચવે છે કે તેમનું ગુજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી પુસ્તકોનું વાંચન પણ વિશાળ છે. તેવા વાંચનને પરિણામે વિચારોના દોહનરૂપે કે સારરૂપે અત્રે કેટલીક વિધેયાત્મક બાબતો અનુભવની એરણે ખરી ઊતરેલી જણાય છે. પ્રેક્ટિકલ સલાહ રૂપે હોય છે.

અહીં “મુક્તિની હળવાશની અનુભૂતિ” શીર્ષકના લેખમાં પંદરમા પાને વેદાંતદર્શનના ‘વિવેક’ શબ્દની વ્યાખ્યા આવી રીતે આપે છે : “ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેને “નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક” કહે છે. એનો અર્થ છે કે “સાચા અને ખોટા વચ્ચે તફાવત જણાવો અને કેવળ સાચાને જ સ્વીકારવું અને આ તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે સાચો અને શાશ્વત (Permanent) કેવળ પરમાત્મા છે. આપણે પરમાત્માને ન માનતા હોઈએ તો કુદરત એટલે બ્રહ્માંડમાં રહેલ પરમ ઊર્જા એ સ્વરૂપે પરમાત્માને ઓળખવો ઘટે.

તેમના લેખમાં વર્ણન કરવા યોગ્ય બાબત રૂપે જ્યાં ‘પ્રેમ’ શબ્દ આવે છે ત્યાં પ્રેમની આવી વ્યાખ્યા તેમણે કરી છે જે વેદાંતનિષ્ઠ જણાઈ આવે છે – “આપણે જેને પ્રેમ કહીએ છીએ તે અમુક સંદર્ભમાં સાચો અને ઉત્તમ હોઈ શકે. તેને માણવો. પણ કદાચ તે વ્યક્તિ ચાલી જાય તો દુઃખ ન થવું. ખુદ વ્યક્તિ જ જ્યાં શાશ્વત નથી. (=અમર નથી) તો તેનો પ્રેમ કેમ શાશ્વત (=કાયમી) હોઈ શકે? હોય ત્યાં સુધી માણવું. જાય તો “ભલે” કહી આગળ વધવું. (પૃષ્ઠ ૧૫).

કોઈ પણ યુવક કે યુવતી આ પુસ્તક વાંચે તો તેને આમાંથી સ્વઘડતર માટેની પ્રેરણા પાને પાને મળે છે. એ માટે લેખક એક લેખનું “અંધાધૂંધી વચ્ચે શાંતિ અને આનંદનો ટાપુ” એવું શીર્ષક આપીને પોતાની વાતનો આરંભ કરતાં પૃષ્ઠ ૩૯ ઉપર લખે છે કે – “સારી જીવનશૈલીમાં આહારપસંદગી, ધૂમ્રપાન-નિષેધ, કસરત કરવી, પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

તંદુરસ્ત રહેવું, વગેરે આવે છે તો નબળીમાં દારૂસેવન, કસરતનો અભાવ, ખોટો આહાર, અસંયમ વગેરે આવે છે.” અહીં ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં સારાસાર દર્શાવી દીધો છે.

લેખકનો ઉપનિષદોનાં વાંચન અને તેના દ્વારા જન્મતા જ્ઞાન તરફનો અભિગમ અનેક પૃષ્ઠોમાં પ્રગટ થાય છે તેમજ વેદાંતદર્શનના વિવિધ સિદ્ધાંતો પણ સરળ રીતે રોજિંદી બોલચાલની ભાષામાં દર્શાવી દીધા છે. જેને લીધે તેમનો લેખસંગ્રહ જનસામાન્યથી માંડીને અભ્યાસુઓને ઘણો ઉપયોગી બની રહે છે.

એકાદબે સૂચન પણ લખું તો સંસ્કૃતના વૈદિક સાહિત્યમાં વિવિધ વેદોમાંથી ઉદ્દ્યુત કરાયેલાં ચાર મહાવાક્યો છે, ત્રણ નહિ. અત્રે ત્રણ દર્શાવ્યાં છે. વળી, નરસિંહ મહેતા કે અન્ય કવિઓની પંક્તિ પણ આખી પંક્તિરૂપે દર્શાવીને વાત મૂકી શકાઈ હોત. સમગ્ર ગ્રંથનું પુનઃ વાંચન મુદ્રણપૂર્વે કરી શકાયું હોત. જેથી કેટલાક કચ્છી-કાઠિયાવાડી બોલીના શબ્દોને સ્થાને તત્સમ શબ્દોને મૂકી શકાયા હોત. તેમ છતાં પ્રસ્તુત ગ્રંથ ખૂબ જ ઉપાદેય છે.

પ્રકીર્ણ

ખજાનાનો ટાપુ : સાધના નાયક દેસાઈ, 2021, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત, પૃ. 271, રૂ. 320 જંગલબુક : અનુ. સાધના નાયક દેસાઈ, 2021, ફેલિક્સ પબ્લિકેશન, સુરત, પૃ. 208, રૂ. 250 શિન્ડલર્સલિસ્ટ : અનુ. અશ્વિન ચંદારાણા, 2018, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. 352, રૂ. 350 તો પછી આપણો કરવું શું : અનુ. અશ્વિન ચંદારાણા, 2021, સાયુજ્ય પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. 248, રૂ. 350 ધ મિયાનિસ્ટ : અનુ. અશ્વિન ચંદારાણા, 2019, સાયુજ્ય પ્રકાશન, પૃ. 168, રૂ. 350 ઓલ ક્વાએટ ઓન ધ વેસ્ટર્ન હન્ટ : અનુ. અશ્વિન ચંદારાણા, 2020, સાયુજ્ય પ્રકાશન, પૃ. 216, રૂ. 350 સોલંકી પ્રવીણ છે : સંગીતા-સુધીર, 2022, યુએસએ વિઝા વિન્ડો, મુંબઈ, 18+246, રૂ. 499 કાગળની કુંજગલીમાં : પારસકુમાર, 2021, યુનિ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. 159, રૂ. 175 સંવેદનાની સરવાણી : સુનિતા ઈશ્વરકુમાર, 2021, પ્રતિક પબ્લિકેશન, ભાવનગર, 16+85, રૂ. 150 ગીતાંજલિનો ગરવી ગુજરાતીમાં ભાવાનુવાદ : અનુ. હરિવદન છીંકણીવાળા, 2022, સુધીર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 18+122, રૂ. 150 નવી સદી : આનંદ યુગનું પ્રભાત, હરેશ ધોળકિયા, 2022, વિવેકગ્રામ પ્રકાશન, માંડવી, પૃ. 96, રૂ. 120.

અને છેલ્લે....

બાબુ સુથારના ઘેર કંસાર

ભરત મહેતા

બાબુ સુથાર આપણા સંપ્રજ્ઞ સાહિત્યકાર છે. એમની ફેસબૂક પોસ્ટમાં વિશ્વના ઉત્તમગ્રંથનો પરિચય હોય છે. નોબેલ પુરસ્કાર જાહેર થતાં પૂર્વે એમણે એક યાદી મૂકેલી. જેમાં કોને કોને સાહિત્યનો નોબેલ પુરસ્કાર મળી શકે તે વાત કરી હતી. ફેસબુકની આ પોસ્ટમાં એમણે એ પણ ઉમેર્યું હતું કે એની અર્નો ને મળે એવી સંભાવના વિશેષ. એની અર્નોની લગભગ કૃતિઓ બાબુ સુથારે વાંચેલી હતી. એકાદનો અનુવાદ સુદ્ધાં શરૂ કરેલો. સાંસારિક પળોજણમાં પડતો મૂકાયો. એમણે લેખલું કે જો આ વખતનું ઈનામ એની અર્નોને મળશે તો એમના ઘેર કંસાર બનાવવો પડશે કારણ કે આ લેખિકા શ્રીમતી બાબુ સુથારને પણ ગમતાં લેખિકા છે!

હજુતો એમને ઈનામ મળ્યું ન મળ્યું ત્યાં તો મેં એમનો છાપામાં ફાંસમાં ફ્યુઅલની અછત સામેની રેલીમાં ભાગ લેતો ફોટો જોયો! આ ઉમ્મરે આવી સામાજિક નિસબત જ વંદનીય લાગી. પેરિસના રસ્તા વચ્ચે રેલીમાં ઊભેલાં લેખિકાને જોવા લ્હાવો હતો. એમાં વળી આ નિમિત્તે એમની વિવિધ કેફિયતોના અવતરણો પણ જોવા મળ્યાં. જેમાં એક હતું.

‘લેખન વાસ્તવમાં એક રાજનૈતિક કાર્ય છે, જે સામાજિક અસમાનતાઓ પ્રતિ આપણી આંખો ઉઘાડે છે. આ હેતુ માટે એ ભાષાનો ઉપયોગ ચાકુની જેમ કરે છે જેથી કલ્પનાના પડદાં ફાડી શકે.’

મૂળ વાત એટલી જ કે વ્યાપ્ત સત્તાઓ સામે જે સર્જક સમજૂતીઓની શરણાગતિ સ્વીકારી લે છે એમાંના એની અર્નો નથી. આજના સમયમાં આ ઓછું આશ્વાસન છે! એમના વિશે કહેવામાં આવ્યું કે ચાલીસ વર્ષોથી એમનું જે સાહિત્યસર્જન છે તે લિંગ અને વર્ગની મહાન અસમાનતાઓ સામે છે. જેમને નોબેલ પુરસ્કાર મળ્યો હોય એવા આ સત્તરમા લેખિકા છે. આજે એમની વય ૮૨ વર્ષની છે. એમનું સાહિત્ય આત્મકથનાત્મક સવિશેષ છે. સામાજિક અનુભવોના વિરોધાભાસોને એમણે ઉજાગર કર્યાં છે. સામાન્ય પરિવારમાં જન્મેલી આ લેખિકાએ મધ્યમવર્ગીયીઓની પીડાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. જે એમના સાહિત્યનો વિશેષ છે.

એમનું પહેલું પુસ્તક ક્લીન્ડ આઉટ ઈ.૧૯૭૪માં પ્રગટ થયેલું. જેમા એમણે કરાવેલ ગર્ભપાતના અનુભવોની વાત છે. એ વખતે ફ્રાંસમાં ગર્ભપાત ગેરકાયદેસર હતો. જો કે ફ્રાંસમાં એમની બીજી કૃતિ એ સિંપલ પેશન ખુબ લોકપ્રિય બની હતી. જેમાં એક વિદેશી અને વિવાહિત રાજકારણી સાથેના નાયિકાના સંબંધની કથા હતી. જો કે ફ્રાંસની બહાર એમને ખ્યાતિ ધ યર્સી નામની એમની પ્રયોગાત્મક આત્મકથા માટે વધુ મળી. જેમાં ફ્રાંસના ઈતિહાસની સાથેસાથ લેખિકાએ પોતાના જીવનના સિત્તેર વર્ષનો ઈતિહાસ આલેખ્યો છે. વિવેચનમાં એમની રચનાઓએ કથા અને આત્મકથા વચ્ચેના સંબંધને જુદી રીતે જોવાની ફરજ પાડી. કહેવાય છે કે એ પોતાની વાત કળાપરક તટસ્થતા ધારણ કરીને કરી શક્યા છે. શરૂઆતમાં એમને છાપવા માટે કોઈ જ પ્રકાશક સુદ્ધાં તૈયાર ન હતો! પહેલી કૃતિ ક્લીન્ડ આઉટ પતિથી છૂપાવીને લખેલી. પી એચ.ડી.નું કામ કરું છું કહીને લખેલી. કૃતિ પ્રકાશિત થયાં બાદ પતિદેવ નાખુશ હતા! એમણે કહેલું કે જો તું છૂપાઈને પુસ્તક પ્રગટ કરી શકે છે, તો આવી રીતે મને જીવનમાં દગો પણ દઈ શકે! પરન્તુ એ અટક્યા નહીં. એના બદલે ઉદાસ વૈવાહિક જીવન વિશે પણ નિરાંતે લખ્યું.

મી ટુ આંદોલનમાં એમની સંપૂર્ણ સહમતિ હતી. એમાં ક્યાંય અતિશયોક્તિ હશે પરન્તુ પુરુષસત્તાક દુરાચારનો સહુ ડીઓએ ક્યારેક ને ક્યારેક અનુભવ કર્યો છે એમ તેઓ માને છે. એ કહે છે કે સાહિત્યની દુનિયામાં પણ લેખિકાઓને આગળ કરવામાં સમૂહમાધ્યમો પણ સંકોચ કરે છે એ મેં અનુભવ્યું છે. જર્મન ગ્રીઅર, સીમોં-દ-બુવા અને વર્જિનીયા વૂલ્ફ એમને ગમતી લેખિકાઓ છે. એ કહે છે કે મેં જે લખ્યું છે એ લાખો યુવતીઓ અને સ્ત્રીઓ પર થયેલી બર્બરતાની સ્મૃતિ છે.

તારાબાઈ શિંદે અને પંડિતા રમાબાઈને ૧૯મી સદીમાં આવો જ અનુભવ થયો હતો. જે આજેય પારુલ ખખ્ખરની ટચૂકડી કવિતા સુધી જોવા મળે છે. એની અર્નોને અભિનંદન આપીએ અને આપણી અંદર પણ ઝાંખીએ એ જરૂરી છે.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત

તા. 8-10-2022 ને શનિવારના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે 5.00 વાગ્યે ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત શ્રી ચેતન શુક્લએ એમની ‘બીજું ઘર’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. જેમાં સત્તર વર્ષની નાયિકા અસ્મિતાના પિતા સૌમિલનું કેન્સરની ટૂંક બીમારીમાં અવસાન થાય છે. મમ્મી તો એ એકાદ વર્ષની હતી ત્યારે જ કોઈ બીજા સાથે ભાગી ગઈ હતી, એવું એને કહેવામાં આવ્યું છે. એ પોતાના પિતા સાથે દાદી અને કાકા-કાકીના સંયુક્ત કુટુંબમાં મોટી થઈ છે. પિતા સૌમિલ દીકરી ખાતર વ્યસન છોડી ધંધામાં ધ્યાન આપે છે. ઘરની ધુરા સંભાળે છે. કાકા-કાકી પોતપોતાની ઉડાઉ મસ્તીમાં ગળાડૂબ હોય છે, અને અચાનક આ આફત આવી પડે છે. સૌમિલ મૃત્યુ સમયે દીકરીને સાચી હકીકત જણાવે છે. એની મમ્મી ભાગી નહોતી પણ ઘરમાંથી ધક્કા મારીને કાઢી મૂકવામાં આવી હતી. કારણ એટલું જ કે તે વેશ્યાની દીકરી છે એવી ખબર અસ્મિતાના જન્મ પછી એકાદ વર્ષે કુટુંબને થઈ જાય છે. એ હકીકત મૃત્યુના બિછાને પડેલો સૌમિલ જ અસ્મિતાને જણાવે છે. વળી એ ક્યાં છે તે જણાવી એક ચિઠ્ઠી પણ માફીની લખે છે. કાકાની બનાવટની વાત પણ તે જાણે છે. એટલે દાદી ઘર ચલાવવા માટે કાકા સુનીલને પાવર ઓફ એટર્ની માટે વકીલ પાસે જવાનું કહે છે. ત્યારે એ પોતાની મમ્મીને એ માટે વારસ ગણવાની વાત મૂકે છે. ઘરમાં ધમાલ મચી જાય છે. તેની મમ્મી માટે વેશ્યા શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. એ વખતે પ્રતિકાર કરતાં કહે છે કે મમ્મી વેશ્યાની દીકરી હતી પણ પોતે વેશ્યા ન હતી. પછી અસ્મિતા ઘરના વિરોધ વચ્ચે મમ્મીને પપ્પા સૌમિલે આપેલા સરનામે મળવા જાય છે. મમ્મી એક શાળાની આચાર્યા હોય છે. બંનેનું મિલન થાય છે. અસ્મિતાને મમ્મીના બીજા ઘરે આવવા આગ્રહ કરે છે. મા-દીકરીનું મિલન થાય છે. વાર્તામાં ફટાફટ બનાવો બનતા રહે છે. ગતિને કારણે પાત્રચિત્રણ, પરિવેશ કે ભાષાશૈલીનાં નિરૂપણમાં હજી પણ કામ કરી શકાય એવો સૂર પાક્ષિકીમાં ઉપસ્થિત રહેલા સાહિત્યકાર મનસુખભાઈ સલ્વા અને પ્રફુલ્લ રાવલે વ્યક્ત કર્યો છે.

પાક્ષિકીની આજની કાર્યશાળા સંવાદપૂર્ણ બની રહી હતી. ચિરાગ ઠક્કર, દીના પંડ્યા, નિર્મળા મેકવાન, ભારતી સોની, પાર્થ ભટ્ટ અને વિક્રમ રાઠોડ જેવા યુવા સર્જકોની ઉપસ્થિતિ ધ્યાનપાત્ર બની રહી હતી. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન પાક્ષિકીના સંયોજક શ્રી જયંત ડાંગોદરાએ કર્યું હતું.

આપણો કવિતાવારસો

ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને મહારાઓ શ્રી વિજયરાજ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, ભુજના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘આપણો સાહિત્યવારસો’ અંતર્ગત તા. 8-10-2022ના રોજ સાંજે 4.30 કલાકે મહારાઓ શ્રી વિજયરાજ સાર્વજનિક પુસ્તકાલય, હમીરસર તળાવ, ભુજ-કચ્છમાં કવિશ્રી રમણીક સોમેશ્વરે કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. કાર્યક્રમના પ્રારંભે શ્રી દર્શના ધોળકિયાએ સૌને આવકાર આપીને ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. કાર્યક્રમનું સંચાલન સ્થાનિક સંયોજક નિરૂપમ છાયાએ કર્યું હતું.

વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા વિન્ટેજ વેટરન, સુરત અને સુરત પર્ફોર્મિંગ આર્ટિસ્ટ્સ એસોસિયેશનના સંયુક્ત ઉપક્રમે નાટ્યકારશ્રી અનંગ મહેતા સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. 8-10-2022ના રોજ સાંજે 5.30 કલાકે કાપડિયા હેલ્થ ક્લબ, ભટ્ટાર રોડ, સુરતમાં જાણીતા નાટ્ય-ફિલ્મ અભિનેતા, દિગ્દર્શક અને લેખક શ્રી ઉત્કર્ષ મજમુદારે ‘જૂની રંગભૂમિની એક સફર’ વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે જાણીતી અભિનેત્રી-દિગ્દર્શિકા શ્રીમતી સોનલ વૈદ્ય-કુલકર્ણીનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન સ્થાનિક સંયોજકો સર્વશ્રી રોહિત મારફતિયા અને કપિલદેવ શુક્લએ કર્યું હતું.

‘પુસ્તકાલયની પેટા સમિતિની બેઠક’માં હાજરી

ગુજરાત શાળાશિક્ષણ પરિષદ, ગાંધીનગર દ્વારા ‘પુસ્તકાલય પેટા સમિતિની બેઠકનું આયોજન તા. 28-9-2022ના રોજ કોન્ફરન્સ હોલ, એસ.ટી.ટી. આઈ.જી.સી.ઈ.આર. ટી. કેમ્પસ, સેક્ટર-12, ગાંધીનગરમાં કર્યું હતું. જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મ. ગ્રંથાલયનાં પ્રતિનિધિ તરીકે દીપ્તિબહેન શાહ આ બેઠકમાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. જેમાં બેઠકની શરૂઆતમાં પુસ્તકોનું મહત્ત્વ, ગ્રંથપાલની ભૂમિકા, બાળકોને પુસ્તકો વાંચતાં કરવાં એના કરતાં કેવી રીતે તેમને પુસ્તકો તરફ વાળવા તેની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. પુસ્તકોની પસંદગી માટેની બેઠકમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, એન.બી.ટી. અને એન. સી.આર.ટી.ના પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા.

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલય દ્વારા સ્થાપના દિન નિમિત્તે દર મહિનાની 17મી તારીખથી યોજાતા પુસ્તક-પ્રદર્શનમાં ગોવર્ધનરામ

ત્રિપાઠીના જન્મદિન નિમિત્તે તા. 17થી 22 ઓક્ટોબર દરમિયાન નવલકથાનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. જેમાં દર વખતની જેમ ગ્રંથાલયમંત્રી મનીષ પાઠક, પ્રજ્ઞાબહેન પાઠક, વર્ષા પ્રજાપતિ, સંજય ચોટલિયા, નટવર પટેલ, ચેતન શુક્લ, રમેશભાઈ ઓઝા ઉપરાંત વાયકો, વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો અને સાહિત્યપ્રેમીઓએ આ પ્રદર્શનનો લાભ લીધો હતો. હંમેશની જેમ પ્રિવ્યૂ આપી ન્યૂઝ પ્રકાશિત કરતા મીડિયાએ પણ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી.

પરિષદનો આગામી કાર્યક્રમ ગ્રંથાલય સપ્તાહની ઉજવણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલય સપ્તાહની ઉજવણીના ભાગરૂપે તા. 14 નવેમ્બરથી 20 નવેમ્બર દરમિયાન બાળપુસ્તકમેળાનું (પ્રદર્શન અને વેચાણ) આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં તા. 14 થી 20 નવેમ્બર દરમિયાન બાળકોનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખેલ છે.

તા. 14 નવેમ્બરના રોજ 5 થી 13 વર્ષનાં બાળકોની ચિત્રસ્પર્ધા અને તા. 15 નવેમ્બરના રોજ 5 થી 13 વર્ષનાં બાળકોની બાળવાર્તા સ્પર્ધાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

વડોદરાના આંગણે રવિશંકર રાવળ વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૨૦૦૪થી નિયમિતપણે દર વર્ષે કળાગુરુ રવિશંકર મ. રાવળ (૧૮૯૨-૧૯૭૭)ની સ્મૃતિમાં એક વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ પૂર્વે વિવિધ કળાઓ સાથે સંકળાયેલ ખ્યાતનામ કળાકારો તથા કળામર્મીઓ આ વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં વ્યાખ્યાન આપી ચૂક્યાં છે.

વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું સત્તરમું વ્યાખ્યાન, કોરોના કાળ પછી લાંબે ગાળે, વડોદરામાં આર્ક ફાઉન્ડેશન ફોર ધી આર્ટ્સના સહયોગમાં તારીખ ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૨ના શનિવારે સાંજે ૫.૩૦ કલાકે રાખવામાં આવ્યું હતું.

કળાકાર જ્યોતિ ભટ્ટ સાથે સંવાદરૂપે આ વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જ્યોતિભાઈની કળાયાત્રા વિશે જ્યોતિભાઈની સાથે અંતરંગ સંવાદ કળાકાર ગુલામમોહમ્મદ શેખે કર્યો હતો. જેમાં જ્યોતિભાઈનાં આરંભનાં વર્ષોની કળાપ્રવૃત્તિ વિશે ગુલામમોહમ્મદ શેખે સવાલો કર્યા હતા. વિશેષ કરીને ‘કૃષ્ણલીલા’ (૧૯૫૪) તેમજ ‘દીવા’ શ્રેણીનાં ચિત્રોની ભૂમિકાને વિસ્તારથી સમજવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે સ્વાગત-વક્તવ્ય પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

આપ્યું હતું તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સમાપન-વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય પીયૂષ ઠક્કરે કર્યું હતું.

વડોદરાની ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના વિદ્યાર્થીઓ, શહેરના કળાકારો અને સર્વે સાહિત્ય-કળારસિકજનો ઘણી મોટી સંખ્યામાં કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

આ પ્રસંગે, આર્ક ફાઉન્ડેશન ફોર ધી આર્ટ્સે એક વિશિષ્ટ ઉપક્રમ યોજ્યો હતો. જ્યોતિ ભટ્ટનાં કેટલાંક ચિત્રોનું પ્રદર્શન ફાઉન્ડેશનની ગેલરી ખાતે યોજવામાં આવ્યું હતું જેનું ઉદ્ઘાટન ઉપરોક્ત ગોષ્ઠિ વ્યાખ્યાન પછી કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકીર્ણ

ખ્રિસ્તી સર્જકોનું ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રદાન : ડૉ. મનુ માલવિયા, 2021, જીવન સાહિત્ય સંસ્થા, અમદાવાદ, પૃ. 572, રૂ. 100 અભિતપ્ત : પ્રજ્ઞા વશી, 2020, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. 72, રૂ. 70 એક યાત્રા આવી પણ : પ્રજ્ઞા વશી, 2020, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. 136, રૂ. 130 કલરવ : હરદ્વાર ગોસ્વામી, 2021, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. 80, રૂ. 100 બારી પાસે : રાજેન્દ્ર પટેલ, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, પૃ. 10+100, રૂ. 150 વિદેશી કાવ્યવિશેષ : રાજેન્દ્ર પટેલ, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, પૃ. 12+89, રૂ. 140 રવીન્દ્ર સાહિત્યવિશેષ : રાજેન્દ્ર પટેલ, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, પૃ. 10+110, રૂ. 160, પંખી ના જાણે : રાજેન્દ્ર પટેલ, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, પૃ. 8+102, રૂ. 150 બોસ્કો પાપા પગલીથી પગરવ સુધી : અવની પટેલ માહેશ્વરી, 2021, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, 20+86, રૂ. 140 લા-માર : વીરુ પુરોહિત, 2021, ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, મુંબઈ, પૃ. 6+103, રૂ. 185.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ અને તેના મુખપત્ર ‘હયાતી’ને પચ્ચીસ વર્ષ પૂરાં થતાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ માનનીયશ્રી પ્રકાશ ન. શાહના અધ્યક્ષસ્થાને તા. 24-9-2022ના રોજ ‘રજય જયંતિ’ વર્ષ ઉજવણી નિમિત્તે, હીરક મહોત્સવ હોલ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં ‘સમ્યક્ સાહિત્યવિમર્શ’ વિષય પર એક-દિવસીય રાષ્ટ્રીય સેમિનાર યોજાયો હતો. ‘પેન્થર’ના સ્થાપક સભ્ય શ્રી જ. વિ. પવાર મુખ્ય મહેમાન તરીકે હાજર રહ્યા હતા. અતિથિવિશેષ તરીકે નિવૃત્ત આઈ.પી.એસ. અધિકારી શ્રી રાજન પ્રિયદર્શી, પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ, નિવૃત્ત આઈ.એ.એસ., સાહિત્યકાર અને દલિત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ શ્રી પ્રવીણ ગઢવી ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ કાર્યક્રમમાં કવિ-સંમેલન, 9 પુસ્તકોનું વિમોચન અને આશરે 100 જેટલા સાહિત્યકારો ઉપરાંત મંચસ્થ મહાનુભાવોનું ટ્રોફી અને કિટ અર્પણ કરીને ખાસ સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

શરૂઆતમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રો. રતિલાલ રોહિતે સૌ મહેમાનોનું સ્વાગત કરીને ટૂંકમાં પરિચય આપીને ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની પચ્ચીસ વર્ષની કાર્યવાહીની ઝાંખી કરાવતાં કહ્યું હતું કે, સાતત્ય જાળવીને પચ્ચીસ વર્ષ સુધી પ્રકાશનપ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે 125 જેટલાં સાહિત્યનાં પુસ્તક પ્રગટ કરવાં, ‘હયાતી’ ત્રૈમાસિકને નિયમિત પ્રકાશિત કરવું, ભારતીય દલિત સાહિત્યના દળદાર અને દમદાર વિશેષાંકો પ્રકટ કરવા, સ્થાનિક, રાજ્ય, દેશ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનાં સેમિનાર, અધિવેશનો દ્વારા દલિત સાહિત્યના સતત પ્રસાર અને પ્રચારનું અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કરવું, ‘અન્ન ધમ્મ’ જેવી માનવતાના ઉદ્દેશ માટે શરૂ કરેલી યોજનાનો લાભ પીડિતો સુધી પહોંચાડવો, આ માટે પ્રમુખશ્રી પ્રવીણ ગઢવી, ‘હયાતી’ના તંત્રી શ્રી હરીશ મંગલમ્, ‘હયાતી’ના સંપાદકો શ્રી મધુકાન્ત કલ્પિત અને અરવિંદ બેગડાને અભિનંદનના અધિકારી ગણાવ્યા હતા.

ધરમપુરના સેવાદીપ સુજાતા શાહ સાથે અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને સંતુલનના ઉપક્રમે યોજાયેલા અસ્મિતા વિશેષ સંવાદમાં ધરમપુરમાં અદ્ભુત સેવાયજ્ઞ કરનાર સુજાતા શાહની મુલાકાત લેવામાં આવી. આજે પણ જ્યાં મોબાઇલથી વાત થઈ શકતી નથી એવા વિસ્તારમાં પલાંઠી મારીને સેવાકાર્ય કરી રહેલા સુજાતા શાહ સાથે શ્રી ભદ્રાયુ વહરારાજનીએ સંવાદ પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

કર્ચો હતો. વેડછીના આશ્રમમાં ઉછેર થવાને કારણે સુજાતાબહેનને સેવાનું કામ કરતી સંસ્થાઓ સાથે સહજપણે સંપર્ક થયો. આથી પોતે અવ્યાસની સાથોસાથ શનિ-રવિવારે અથવા તો રજા મૂકીને સેવાકાર્યમાં જોડાઈ જતાં હતાં. ધરમપુરમાં એમણે પોતાનું સેવાકાર્ય શરૂ કર્યું, એનું કુદરતી સૌંદર્ય અને આ વિસ્તાર એમને પસંદ પડ્યાં. પરિવારજનોએ પ્રારંભમાં વિરોધ કર્યો કે જ્યાં વીજળી નથી, જ્યાં રસ્તા નથી, પાણીના નળ નથી, શાકભાજી કે દૂધ નથી ત્યાં તું કઈ રીતે રહી શકીશ. પરંતુ એમણે દઢતાપૂર્વક નક્કી કર્યું કે મારે અહીં કામ કરવું છે. અને ધરમપુર, પીઢવળ, ખડકી જેવાં ગામોમાં એ ગામની વતની બનીને એમણે અનેકવિધ સેવાકાર્યો કર્યાં. આ સેવાકાર્યોમાં વારંવાર મુશ્કેલીઓ આવી અને એનો ઉકેલ પણ મળતો રહ્યો. ગુજરાત વિશ્વકોશ દ્વારા આ કાર્યક્રમ 14મી સપ્ટેમ્બર, 2022, બુધવારે ઓનલાઇન પ્રસારિત થયેલો અને આ સંવાદ અનેક લોકોએ માણ્યો હતો.

ડૉ. હેમરાજ શાહ : અખંડઆનંદ પારિતોષિક

ત્રિશ્ચુ અખંડ આનંદ ટ્રસ્ટ તરફથી દર મહિને સાહિત્યસભર ‘અખંડઆનંદ’ માસિક પ્રગટ થાય છે. ‘અખંડઆનંદ’માં આવતા લેખના લેખકોને પ્રોત્સાહન આપવા બૃહદ મુંબઈ ગુજરાતી સમાજના સ્થાપક પ્રમુખ ડૉ. હેમરાજ વિ. શાહ તરફથી ટ્રસ્ટને ડોનેશન મળેલ છે. આ ડોનેશનના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે કૃતિને આવતા વર્ષથી અંદાજે રૂ. 10 હજારનું ‘ડૉ. હેમરાજ વિ. શાહ : અખંડ આનંદ પારિતોષિક’ પ્રદાન કરવામાં આવશે એમ ટ્રસ્ટી પ્રશાંત એ. અમીને જણાવ્યું છે. આ પુરસ્કાર ‘અખંડ આનંદ’માં દીર્ઘકાલીન પ્રદાન કરનાર વ્યક્તિને અપાશે. એ માત્ર એક કૃતિને નહિ પણ વર્ષો સુધી સાતત્યપૂર્ણ પ્રદાન હોય તેમને નવાજવાનો નિર્ણય પસંદગી સમિતિ લેશે, એમ પણ વધુમાં જણાવ્યું છે.

કવિતા

દિલને નથી કરાર : પ્રા. શરદ વકીલ, 2017, 10, ચંદ્રલોક સોસાયટી, નવા ડીસા, 24+82, રૂ. 50 યાદના આકાશમાં : પ્રા. શરદ વકીલ, 2016, 23, હર્ષદા સંકલ્પ બંગલોઝ, ડીસા, પૃ. 50, રૂ. Nil વસ્તુપર્વ : રાજેન્દ્ર પટેલ, બીજી. 2021, Zenopus, અમદાવાદ, 10+101, રૂ. 150 કવિતાની વર્ષગાંઠ : સંપા. રાજેન્દ્ર પટેલ, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, 10+104, રૂ. 160, બાપુજીની છત્રી : રાજેન્દ્ર પટેલ, બીજી, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, 8+61, રૂ. 125 છંદોત્સવ : રાજેન્દ્ર પટેલ, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, 8+27, રૂ. 90 વસિયતનામુ : રાજેન્દ્ર પટેલ, 2021, Zenopus, અમદાવાદ, 10+74, રૂ. 130.

૩૩મું જ્ઞાનસત્ર, સાયલા

૧૬-૧૭-૧૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨

રાજસોભાગ આશ્રમ, સાયલા (ભગતનું ગામ), જિ. સુરેન્દ્રનગર
ઉદ્ઘાટન બેઠક : તા. ૧૬-૧૨-૨૦૨૨, શુક્રવાર, બપોરે ૧૨.૩૦ થી ૨.૩૦
(યજમાન સંસ્થા)

પ્રાર્થના

ગીતગાન : જય જય ગરવી ગુજરાત (નર્મદ)

આવકાર : મીનળબહેન શાહ, વિક્રમભાઈ શાહ

ઉદ્બોધન : કુમારપાળ દેસાઈ

મંગળ વચન : નલિનભાઈ કોઠારી (ભાઈશ્રી)

આભાર : યજમાન સંસ્થાના પ્રતિનિધિ

સંચાલન : ચંદ્રકાન્ત વ્યાસ

(જ્ઞાનસત્ર પ્રારંભ બેઠક)

પરિષદ પ્રાસંગિક : રઘુવીર ચૌધરી

પ્રમુખનું ઉદ્બોધન : પ્રકાશ ન. શાહ (પ્રમુખ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

અતિથિવિશેષનું ઉદ્બોધન : કિષ્ના કિંમ્બહુને (વાર્તાકાર, અનુવાદક, વિવેચક)

પરિષદપ્રવૃત્તિ પરિચય અને આવકાર : સમીર ભટ્ટ

પ્રથમ બેઠક : તા. ૧૬-૧૨-૨૦૨૨, શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૪.૩૦

શતાબ્દી વંદના : મકરંદ દવે

અધ્યક્ષ : મનસુખ સલ્લા

મકરંદ દવેની કવિતા : સંધ્યા ભટ્ટ

મકરંદ દવેની નવલકથા : મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

મકરંદ દવેનું સંસ્કૃતિ-ચિંતન : મનોજ રાવલ

સંચાલન : છાયા ત્રિવેદી

બીજી બેઠક : તા. ૧૬-૧૨-૨૦૨૨, શુક્રવાર, સાંજે ૫.૦૦થી ૭.૩૦

સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૨૦-૨૦૨૧)

અધ્યક્ષ : હરિકૃષ્ણ પાઠક

કવિતા : જયંત ડાંગોદરા

ટૂંકી વાર્તા : રાઘવજી માધડ

નવલકથા : ચૈતાલી ઠક્કર

નિબંધ : યશોધર રાવલ

નાટક : શૈલેશ ટેવાણી

સંચાલન : રાજન ભટ્ટ

૭.૩૦ થી ૮.૩૦ ભોજન-વિરામ

ત્રીજી બેઠક : તા. ૧૬-૧૨-૨૦૨૨, શુક્રવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી ૯.૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકોનું વિતરણ

અધ્યક્ષ : પ્રકાશ ન. શાહ

સંચાલન : રૂપા શેઠ

રાત્રે ૯.૩૦ થી ૧૧.૦૦

નાટક : તેજોવલય

પ્રસ્તુતિ શ્રી રાજસોભાગ સત્સંગ મંડળ – મુમુક્ષુગણ

તા. ૧૭-૧૨-૨૦૨૨, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક

ચોથી બેઠક : તા. ૧૭-૧૨-૨૦૨૨, શનિવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૧.૩૦

સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૨૦-૨૦૨૧)

અધ્યક્ષ : પરેશ નાયક

વિવેચન : અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ

સંશોધન : અભય દોશી

અનુવાદ : કાશ્યપી મહા

બાળસાહિત્ય : નટવર પટેલ

સંચાલન : પરીક્ષિત જોશી

૧૧.૩૦ થી ૨.૦૦ ભોજન-વિરામ

પાંચમી બેઠક : તા. ૧૭-૧૨-૨૦૨૨, શનિવાર, બપોરે ૨.૦૦થી ૩.૩૦

સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા

અધ્યક્ષ : નરોત્તમ પલાણ

ભારતીય સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા : ભરત મહેતા

ગુજરાતી સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા : મીનળ દવે

સંચાલન : રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય

છઠ્ઠી બેઠક : તા. ૧૭-૧૨-૨૦૨૨, શનિવાર, ૩.૩૦થી ૫.૩૦

સાહિત્ય અને બદલાતું મીડિયા

અધ્યક્ષ : રૂપલ મહેતા

પ્રિન્ટ મીડિયા : જવલંત છાયા

ડિજિટલ મીડિયા : મનીષ મહેતા

સંચાલન : હેમાંગ રાવલ

૫.૩૦થી ૭.૩૦

કવિ સંમેલન

અધ્યક્ષ : માધવ રામાનુજ

સંચાલન : ધ્વનિલ પારેખ

૭.૩૦થી ૮.૩૦ ભોજન-વિરામ

રાત્રે ૮.૩૦ થી ૧૦.૦૦

હરિવંશરાય બચ્ચનકૃત મધુશાલાના પદ્યાનુવાદની સાંગીતિક પ્રસ્તુતિ : ડૉ. જગદીશ ત્રિવેદી

સાતમી બેઠક : તા. ૧૮-૧૨-૨૦૨૨, રવિવાર, ૯.૦૦થી ૧૧.૦૦

આ ઝાલાવાડી ધરતી ... (સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ)

અધ્યક્ષ : પ્રફુલ્લ રાવલ

ગદ્ય : જનક રાવલ

પદ્ય : એસ. એસ. રાહી

સંચાલન : દર્શક આચાર્ય

આઠમી બેઠક તા. ૧૮-૧૨-૨૦૨૨, રવિવાર, બપોરે ૧૧.૦૦થી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા)

પરિષદ પ્રાસંગિક : હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

પરિષદ પ્રમુખનું સમાપન ઉદ્બોધન, ઠરાવો, પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ

પરિષદ વતી આભારદર્શન : પ્રફુલ્લ રાવલ

યજમાન સંસ્થા પ્રતિનિધિ : ચંદ્રકાન્ત વ્યાસ

* * *

નોંધ :- જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ડેલિગેટ ફીના રૂ. ૧૦૦૦/- ભરવાના રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓએ રૂ. ૫૦૦/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ડેલિગેટ ફી તા. ૩૦-૧૧-૨૦૨૨ સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલયમાં અથવા રાજસોભાગ આશ્રમ, સાયલામાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ ડેલિગેટ ફી સ્વીકારવામાં આવશે નહિ. વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઈચ્છનીય છે. ત્યારબાદ યજમાન સંસ્થા પાસે જ્યાં સુધી સગવડ હશે, ત્યાં સુધી વ્યવસ્થા આપી શકાશે. નહિતર ડેલિગેટે પોતાની રીતે વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. ડેલિગેટે — ફી ભરનારે ફીની સાથે પોતાનો મોબાઈલ નંબર અને સરનામું અવશ્ય જણાવવું. જ્ઞાનસત્ર સ્થાનિક વ્યવસ્થા અંગે ચંદ્રકાન્ત વ્યાસનો સંપર્ક કરવો (મો. નં. ૯૮૨૨૫૭ ૫૫૩૦૭)

મંત્રીઓ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘કોષાધ્યક્ષ’ની કલમેથી...

પરિષદના ‘નાણા’કોષના વિકાસ માટે
આપના અમૂલ્ય ‘અભિપ્રાયો’રૂપી દાનની અપીલ

માનનીય તેમજ પ્રિય
સાહિત્યપ્રેમીશ્રીઓ,

કોરોનાની મહામારીમાં પણ આપશ્રી શારીરિક તેમજ માનસિક તંદુરસ્ત હશો. કોરોનાની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી લહેર(?)માં આપશ્રીની કલમ કટાઈ ન જાય અને વધુ ધારદાર બને તેવી મા સરસ્વતી પાસે પ્રાર્થના. કોરોનાના કપરા કાળમાં પણ અનેક સાહિત્યિક સર્જકો સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારની કૃતિઓ રચી ચૂક્યા છે...

જોકે આજે વાત ‘સાહિત્યિક’ કોષને બદલે ‘અર્થ’(નાણા)કોષની કરવી છે. આપણા સૌની પ્રિય એવી 125 વર્ષ જૂની ગુજરાતી સાહિત્યના ઘેઘૂર વડલા સમાન ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આર્થિક પ્રશ્નો – પડકારો સામે ઝઝૂમી રહી છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’નું બદલાયેલું સ્વરૂપ તેમજ પાછલાં વર્ષોનાં અંદાજપત્રો (બજેટ) તેની સાક્ષી પૂરે છે.

પરિષદના ‘કોષાધ્યક્ષ’ તરીકે મારું કાર્ય પરિષદના આવક-જાવકના પ્રશ્નો અને તમામ હિસાબો પર દેખરેખ રાખવાનું છે. ઉપરાંત પરિષદના બંધારણમાં જણાવ્યા મુજબ અંદાજપત્ર (બજેટ) તૈયાર કરી મધ્યસ્થ સમિતિમાં બહાલી મેળવવાનું તેમજ પરિષદનું કાયમી ભંડોળ વધારવાના સઘન પ્રયત્ન કરવાનું પરિણામલક્ષી કાર્ય પણ મારે હાથ ધરવાનું છે. આગામી માસમાં અંદાજપત્ર (બજેટ) તૈયાર થાય તે પહેલાં હું આપનો સાથ-સહકાર મેળવવા માગું છું.

જી ના... મારી અપેક્ષા આપની પાસેથી આર્થિક ‘દાન’ મેળવવાની નથી. મારા અલ્પ જ્ઞાન અને ટૂંકા અનુભવોને આધારે મારા મતે મોટી રકમનું આર્થિક ઉપાર્જન જ છે. આથી હું આપની પાસે, મોટા-કીમતી-આર્થિક ‘દાન’ને બદલે નાના-અમૂલ્ય ‘અભિપ્રાયો’રૂપી દાન’ની યાચના કરી રહ્યો છું. આથી આપ સૌ પરિષદની આર્થિક સ્થિરતા કમ સધ્ધરતા માટે સલાહ-સૂચન, માર્ગદર્શન, અભિપ્રાય તેમજ આદેશો મોકલી આપો તેવી આશા અને અપેક્ષા બન્ને છે. પરિષદના આર્થિક વિકાસ માટે હું દાતાશ્રીઓ, નિષ્ણાતો, વિવિધ ક્ષેત્રોના મહાનુભાવો વગેરેની એક ‘અર્થ કોષ વિકાસ સમિતિ’ની રચના કરવાનું આયોજન પણ ગંભીરપણે વિચારી રહ્યો છું.

પરિષદના આર્થિક વિકાસ, આગામી બજેટ, સંભવિત ‘અર્થકોષ વિકાસ સમિતિ’ની રચના વગેરે અંગેનાં સૂચનો તેમજ માર્ગદર્શન આપ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના સરનામે લેખિતમાં અથવા +91 93270 14077 નંબર પર મૌખિક રીતે પણ જણાવી શકો છો.

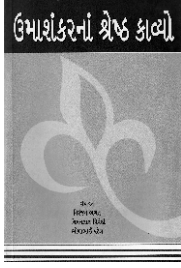
આપના સહકારની અપેક્ષા સહ,
રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાયના વંદન.

આ અંકના લેખકો

- અભિમન્યુ આચાર્ય : એ/8, સૌંદર્ય એપાર્ટમેન્ટ, સી. પી. નગર સામે, અર્જુન ટાવર પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-380061
- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380009
- ઋષિરાજ જાની : 8, રાજતિલક બંગલોઝ, આબાદનગર બસસ્ટોપ પાસે, આઈ. ઓ. સી. પેટ્રોલપંપ સામે, બોપલ, અમદાવાદ-380058
- કિરણ વી. મહેતા : 'સરસ્વતીકૃપા', ભાગ્યોદય સોસાયટી, માનસરોવર રોડ, પાલનપુર-385001
- કિરણસિંહ ચૌહાણ : 100, શાંતિકુંજ સોસાયટી, પાલનપુર જકાતનાકા, રાજ પેઇન્ટ સામે, સુરત-395009
- ગિરીમા ઘારેખાન : 10, ઈશાન બંગલોઝ, સુરધારા-સતાધાર રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ-380054
- ગિરીશ ભટ્ટ : પ્રશાંતિનિલયમ, માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-363001
- ડંકેશ ઓઝા : 6, સ્વાગતસિટી, અડાલજ, ચાંદખેડા રોડ, અડાલજ-382421
- પીયૂષ ઠક્કર : 103, યોગીસૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ, વહાણવટી માતા મંદિર પાસે, ઓધવપુરા, રોડ ઇલોરાપાર્ક, વડોદરા-390023
- પ્રકાશ ન. શાહ : બી/302, સંસિતા, પ્રથમ મહારાષ્ટ્ર સોસાયટી, મંગલ વિદ્યાલય પાસે, મીઠાખળી, અમદાવાદ-380006
- ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ : 'ગ્રેસ', પ્લોટ નં. 864, સરદારનગર સોસાયટી પાસે, મહાદેવ વિસ્તાર, વલ્લભવિદ્યાનગર-388120
- ભરત મહેતા : 'મંદિર', બી/97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની દેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-391740
- ભરતસિંહ બારડ : શ્રીમતી એચ. પી. ઠાકર સર્વોદય વિનય મંદિર, મુ. : શામળાજી, તા. ભિલોડા, જિ. અરવલ્લી-383355
- મધુસૂદન વ્યાસ : 97, જલદર્શન સોસાયટી, માલપુરરોડ, મોડાસા-383315. જિ. સા. કાં.
- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર : 20, ગૌરીશંકર સોસાયટી, જવેલ્સ સર્કલ પાસે, ભાવનગર-364003
- યોગેન્દ્ર પારેખ : 18, શ્રીનાથ રેસિડેન્સી, વિભાગ-1, પેટ્રોલ પંપની સામે, સ્વાગત સિટીની બાજુમાં, મુ. અડાલજ-382421, જિ. ગાંધીનગર
- યોગેશ વૈદ્ય : હૃદયકુંજ, યોગેશ્વર સોસાયટી, 60 ફૂટ રોડ, રાજ ડેરી પાસે, મુ. વેરાવળ-362265
- રમણીક અગ્રાવત : 7, મુક્તાનંદ સોસાયટી, નર્મદાનગર, જિ. ભરૂચ-392015
- રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય : 3/બી, જીવનસ્મૃતિ સોસાયટી, મીરામ્બિકા સ્કૂલ પાસે, નારણપુરા, અમદાવાદ-380013
- વિજય શાસ્ત્રી : જે/3/302, મુક્તાનંદ, અડાજણ રોડ, સુરત-395009
- હિતેશ પંડ્યા : 603, અંબર પાર્ક, જુહૂ ગલી, અંધેરી (વેસ્ટ), મુંબઈ-400058
- પરબ ❖ નવેમ્બર, 2022

શ્રેષ્ઠ સંપાદકો દ્વારા સંપાદિત શ્રેષ્ઠ ગુજરાતી કવિઓનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો

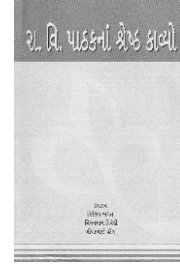
સંપાદકો : નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને ભોળાભાઈ પટેલ

ઉમાશંકરનાં
શ્રેષ્ઠ કાવ્યો / ₹ 160

નંદાલાલનાં
શ્રેષ્ઠ કાવ્યો / ₹ 100

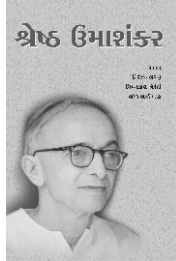

રા. વિ. પાઠકનાં
શ્રેષ્ઠ કાવ્યો / ₹ 60

શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોના સમગ્ર સાહિત્યમાંથી શ્રેષ્ઠ સંપાદકો દ્વારા પસંદ કરેલું શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય

સંપાદકો : નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને ભોળાભાઈ પટેલ

શ્રેષ્ઠ બલવન્તરાય
₹ 450

શ્રેષ્ઠ રા. વિ. પાઠક
₹ 400

શ્રેષ્ઠ ઉમાશંકર
₹ 400

શ્રેષ્ઠ નંદાલાલ
₹ 400

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-1.

ફોન : 079-22149660, 09227055777

ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759

email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ઇમેઇલ rangdwar.prakashan@gmail.com વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

ગિરનાર	સંજય ચૌધરી	પ્રવાસ	200
કિલીમાન્જારો	જયંત પાઠક	નિબંધ	120
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	300
લાવણ્ય	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	360
શુક્લપક્ષ	જયદેવ શુક્લ	વિવેચન	300
ઑરટ્રેલિયાનો પ્રવાસ	કાલિન્દી પરીખ	પ્રવાસ	130
કુદરતની હથેલી	રઘુવીર ચૌધરી	કાવ્ય	120
મહાજન	રઘુવીર ચૌધરી	નાટક	120
દર્શકના દેશમાં	રઘુવીર ચૌધરી	વિવેચન	300
વિસામા વિનાની વાટ (રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાઓ) સં. રમેશ ર. દવે			200
માનસથી લોકમાનસ	રઘુવીર ચૌધરી	ચરિત્ર	300
બીજી બાજુ	જગદીપ ઉપાધ્યાયવાર્તાસંગ્રહ		150
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	120
ઉપરવાસ, સહવાસ, અંતરવાસનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	700
સરવંગા	નરોત્તમ પલાણ	વિવેચન	150
ઉપરવાસ વિશે	સં. સંજય ચૌધરી	વિવેચન	200
કાવ્ય અને પ્રયોગ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	વિવેચન	200
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	200
સાદ ભીતરનો	કંદર્પ દેસાઈ	વાર્તાસંગ્રહ	160
રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ સં. પારુલ-કંદર્પ દેસાઈ વાર્તાસંગ્રહ			200
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	100
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	520
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabin) અનુ. રેમંડ પરમાર		નવલકથા	360
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
ઈચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

સંવત ૨૦૭૯ના નૂતન પ્રભાતે પ્રકાશિત થયેલ
અમારાં સાહિત્યિક પ્રકાશનો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત (રૂ.)
જિંદગી, ચાહું છું તને (ચિંતનાત્મક નિબંધો)	પ્રવીણ દરજી	૨૦૫.૦૦
મોતીગૂંથ્યું ઝાકળ (લલિતનિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૧૭૫.૦૦
રમેશ ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ લઘુકથાઓ (લઘુકથાસંચય)	સંપા. મોહન પરમાર	૨૮૦.૦૦
માણ્યું તેની મજા (વિવેચન)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૪૯૦.૦૦
મન મધુવન (વાર્તાસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૪૫.૦૦
મનખાનો મેળો (વાર્તાસંગ્રહ)	રાઘવજી માધડ	૨૪૦.૦૦
મનનો ઝરૂખો (લઘુકથાસંગ્રહ)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૫.૦૦
હાસ્યાસવ (હાસ્યલેખો)	કનુ આચાર્ય	૨૨૦.૦૦
દિલનો એકતારો (લેખસંગ્રહ)	માવજી કે. સાવલા	૧૫૦.૦૦
સાવ જુદું છે (ગઝલસંગ્રહ)	કિશોર જિકાદરા	૧૮૦.૦૦
અહીં તહીં અનિવાર્ય (ચિંતનાત્મક વિચારો)	જિતુ ત્રિવેદી	૧૭૫.૦૦
ફાસ્ટટ્રેક ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	દિનેશ દેસાઈ	૪૮૦.૦૦
ચંબલનો પડકાર (નવલકથા)	નવનીત સેવક	૪૦૦.૦૦
તિરાડ (નવલકથા)	નવનીત સેવક	૩૭૦.૦૦
સંકલ્પસિદ્ધા (નવલકથા)	નવનીત સેવક	૩૬૦.૦૦
દુખાવાનો અંત (પેઇન મેનેજમેન્ટ વિથ આયુર્વેદ)	વૈદ્ય પ્રેરક શાહ	૧૫૦.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત (રૂ.)
એક હતી ચકલી (ચકલી વિશેનું વાર્તાકથન)	નરેન્દ્ર પંડ્યા	૧૩૦.૦૦
કાવ્યાસ્વાદો : મૃત્યુકાવ્યો અને અન્ય (કાવ્ય આસ્વાદ)	દિનેશ દેસાઈ	૧૬૫.૦૦
ઈશ્વર હાજરાહજૂર છે (કાવ્યસંગ્રહ)	દેવજી ત્રિ. થાનકી	૧૩૫.૦૦
સમયની ધારે (કાવ્યસંગ્રહ)	દેવજી ત્રિ. થાનકી	૧૨૦.૦૦
જાગ્યા ત્યારથી સવાર (બાળકાવ્યસંગ્રહ)	દેવજી ત્રિ. થાનકી	૧૭૦.૦૦
સંસારયાત્રાનો હાઈવે (નિબંધસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૧૫.૦૦
શતદલ (વાર્તાસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૩૦.૦૦
તથાસ્તુ (વાર્તાસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૩૦.૦૦
સ્વાન્તઃ સુખાય (એજન્સી) (વિવેચનસંગ્રહ)	પ્રવીણ ગઢવી	૨૩૦.૦૦
નટરાજ (નટરાજની કળા અને વિજ્ઞાન વિષયક)	હિમા યાજ્ઞિક	૨૭૫.૦૦
કલ્પ-સોનુ (નવલકથા)	દેવિકા પરમાર	૨૧૫.૦૦
કાલવિજયી વાર્તાઓ (બાળવાર્તાસંગ્રહ)	સાંકળચંદ પટેલ	૨૬૦.૦૦
ટિચાક(બાળકાવ્યસંગ્રહ)	કીર્તિદા બ્રહ્મભટ્ટ	૧૬૦.૦૦
વીણેલાં મોતી (ચિંતનાત્મક લેખો)	સંપા.ઈન્દુબહેન ઠાકર	૮૫.૦૦

સર્વેને દીપાવલીની શુભ કામનાઓ તથા નૂતન વર્ષાભિનંદન

(સંસ્કૃત-ગુજરાતી - મહાન શબ્દકોશ)

શબ્દચિંતામણિ:

પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.

સંસ્કૃત-ગુજરાતી મહાન શબ્દકોશ

શબ્દચિંતામણિ:

કોષસ્યેવ મહીપાનાં કોષસ્ય વિદુષામપિ ।
ઉપયોગો મહાન્ યસ્માત્ ક્લેશસ્તેન વિના ભવેત્ ॥

કર્તા : સવાઈલાલ વિ. છોટાલાલ વોરા

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઈ.સ. ૧૯૦૦

નવસંસ્કરણ : ઈ.સ. ૨૦૧૦

૧૧૦ વર્ષ પછી પુનઃ પ્રકાશન

સંસ્કૃત નવ ગ્રંથો, અંગાળી વિશ્વકોશ
મરાઠી-શબ્દરત્નાકર : શબ્દાર્થ-સંકલના

‘અનંત રત્નરાજિથી ભરેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના અક્ષય ભંડારમાં કેવાં કેવાં અમૂલ્ય રત્ન સન્નિવિષ્ટ છે તે સર્વેનું જ્ઞાન મેળવવાને સાધનભૂત સંસ્કૃત-ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરી, સંસ્કૃત પ્રત્યે અભિરુચિ ધરાવનારાઓને અનુકૂળતા કરી આપવાની ઇચ્છાનું પરિણામ આ ‘શબ્દચિંતામણિ કોશ’ છે. - કર્તા

વિદ્વાનને વધુ વિદ્વાન બનાવતો શબ્દકોશ

પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૧૩૧૯, રોયલ સાઈઝ,
ચિરંજીવ પેપર, પાર્ક બાઈન્ડિંગ
આશરે ૬૫૦૦૦ શબ્દોનો ભંડાર

કિંમત : રૂ. ૧૭૫૦ + કુરિયર ચાર્જ,

ડિસ્કાઉન્ટ : ૨૦%

સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ/પ્રોફેસરોને માટે ૫% વધુ ડિસ્કાઉન્ટ

પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ.

લાલ ચેમ્બર્સ, RMC ઓફિસ સામે, ઢેબરભાઈ રોડ, રાજકોટ.

ફોન નં. : (૦૨૮૧) ૨૨૩૨૪૬૦/૨૨૩૪૬૦૨. મો. ૯૨૬૫૦ ૪૪૨૬૨

Email : pravinprakashan@yahoo.com / Web. : www.pravinprakashan.com

જીવની કે વૃત્તાંત બધાંનાં તો લખી શકાતાં નથી, શેખ કે સરકારના ખોળાઓમાં ગલ્ફડયાની જેમ ઊછળતા લેખકોને ચાંદતારા મળી શકે, વચ્ચે વચ્ચે ઇનામોના લોલીપોપ મળતા રહે, ઘરમાં શાલો ભેગી કરી શકાય, કદાચ રણજિતરામ કે નર્મદ કે કાનજી ભીમજી કે ગરબડદાસ જૂઠાભાઈ સુવર્ણ ગિલિટ ચંદ્રકની ખેરાત થઈ શકે, પણ એ સાહિત્યકારોના જીવન વિશે શું લખાય? એ ઘુવડ જેવા ડાહ્યા હતા, ગધેડા જેવા આજ્ઞાકિત હતા, કબૂતરની જેમ આંખો બંધ કરી શકતા હતા, સૂઅરની જેમ હંમેશાં માથું નીચું રાખી શકતા હતા, સસલા જેવા ઉત્પાદક હતા, માદા ઉંદરને જે ઝડપથી પ્રસવો આવે એ ઝડપથી એ માનપત્રો અને બહુમાનમાંથી પસાર થતા રહ્યા હતા.

– ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

અનુભવોની ખાણ જેની પાસે હોય તે જ વ્યવહારજ્ઞાન આપી શકે. જેને જીવનના ગહન અનુભવો જ નથી તે વાસ્તવિક સચોટ વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપી શકે નહીં.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

વાંચ્યુ-લખ્યું-સાંભળ્યું-ચિંતવ્યું એળે તો જતું જ નથી. ઊલટુ ટાણે તમારી પડખે આવીને ઊભું જ રહે છે. તમે એક વાત ભારપૂર્વક કરતા રહ્યા હો તે તમારી કસોટીની પળે તમને બચાવી લે, તારી લે અથવા જબ્બર ટેકો કરે જ છે, એવું મેં સતત અનુભવ્યું છે. ‘ક્યારે શું કરવું?’ તેનાં આયોજન આપણે અવશ્ય કરીએ પણ ‘ક્યારે શું થશે?’ તેની તમારે રાહ જોવી જ રહી. ‘ધાર્યું તો ધણીનું જ થાય’ એ નક્કી. આ સઘળું પરમ તત્ત્વને હાથ. અસ્તિત્વ ઇચ્છે તેમ જ થાય છે.

– ડૉ. ભદ્રાયુ વહરાજાની

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીએ પોતાની વકીલાત શરૂ કરી એના પહેલા દિવસથી ગાંધી સૌથી વધારે નામવંત ધારાશાસ્ત્રી હતા. એમણે 1908માં જ્યારે વકીલાત બંધ કરી ત્યારે એમના હાથ નીચે એમની ઓફિસમાં ત્રીસ વકીલો કામ કરતા. 30 જુનિયર્સ. એ જમાનામાં છ હજાર પાઉન્ડની કમાણી થતી. એનો આજના (ઈ.સ. 2006) ભાવે ગણું તો ગાંધીની કમાણી દર વર્ષે અઢી કરોડની! કલ્પના નહીં આવે તમને, એ કમાણીને એ માણસે લાત મારી. આ ત્યાગ છે. અને તે છતાં તમે આખી આત્મકથા વાંચી જાવ તમને આ વિગત મળવાની નથી. ગાંધીએ પોતાના વિશે એક પણ સારો શબ્દ કહ્યો નથી.

– નગીનદાસ સંઘવી

સ્થાન-સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ડિજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા) - પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત
નિમેષભાઈ ડગલી

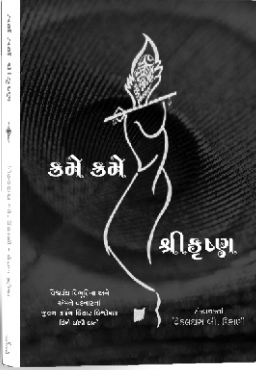

Traditionally Printed Cotton Sarees

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૯૦૬૬૫૫

બે બઝૂકાં પુસ્તકો

વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિના અને
એમને વંદનારનાં
જીવન-સર્જન-વિચાર-વિશ્લેષણ
વિશે થોડી વાતો

ક્રમે ક્રમે શ્રીકૃષ્ણ

સંકલનકર્તા

વિકલદાસ બી. ઉકાણી

સંપાદનકર્મ

કેતન રુપેરા

પ્રકાશન

3S Publication

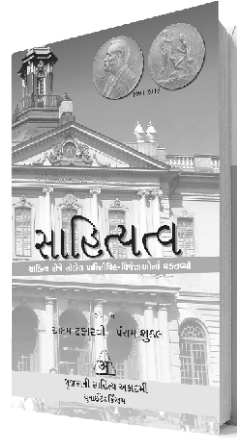
160 રંગીન પાનાં-સચિત્ર

₹ 340 (સોફ્ટ બાઉન્ડ)

₹ 400 (હાર્ડ બાઉન્ડ)

સાહિત્ય ક્ષેત્રે
નોબેલ પારિતોષિક-
વિજેતાઓનાં વક્તવ્યોનો સંચય
(1991–2016)

પહેલી વાર ગુજરાતીમાં

સાહિત્યત્વ

સંપાદન

અદમ ટંકારવી • પંચમ શુક્લ

પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

યુનાઇટેડ કિંગડમ

432 પાનાં

હાર્ડ બાઉન્ડ

₹ 675 • £8 • \$10

પ્રાવિસ્થાન ગ્રંથવિહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ,
નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949

ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 989987 62263 • કુચિર ચાર્જ અલગથી